

ERA.T-76.1.13130

Riiklik Uurimis- ja Projekteerimisinstituut
«EESTI EHITUSMÄLESTISED»

MUINSUSKAITSEAMET
ARHIIV

Nr. A-2863

OBJEKTI ADDRESS: Ida-Virumaa, Ontika

OBJEKT: Ida-Virumaa, Ontika mõis

TELLIJA: Ida-Viru Maakonna Volikogu

TÖÖ № III-91113

Ida-Virumaa, Ontika mõis.

AJALOO LINE ÕIEND

KÕIDE

Direktor

Osakonna juhataja

Projekti peainsener

H. Uuetalu

V. Kukkur

H. Sirts

Tallinn 1991 a.

Köite koostas:

Nimi, eesnimi	Amet, eriala	Allkiri	Märkused
---------------	--------------	---------	----------

Ernesaks, Maia

ajaloolane

Ernesaks

Sisukord

Sissejuhatus	4
Ajalooline ülevaade	5
Mõisaansambli kujunemine	12
Ehituskirjeldus	
Härrastemaja	16
Kõrvalhooned	17
Kokkuvõte	19
Kasutatud arhiivimaterjalid ja kirjandus	21
Fotode nimekiri	23
Fotod 1-37	
Lisa 1 - Mõisast eraldatud Ontika talumaade plaan (Tehnikaarhiiv, f.3, nim.22, s.ü.9)	
Lisa 2 - Mõisa peahoone ja kõrvalhoonete (kelder, töölistemaja) inventariseerimisjoonised 3 lehel	

Sissejuhatus

Ontika mõis asub Ida-Virumaal Tallinn-Narva maanteest põhja suunas poolel teel Rakverest Narva. Varasema administratiivse jaotuse järgi kuulus Jõhvi kihelkonda Järve valda.

Ontika nimega seostub eelkõige Põhja-Eesti kõrge paekallas, mis saavutab siin suurima kõrguse 55,6 m. merepinnast. Merekaldest kilomeeter maa poole jääb arhitektuuriline vaatamisväärsus Ontika mõisaansambel.

Praeguseni säilinud mõisahoonestus on valdavas osas rajatud 19. sajandi esimesel poolel. Härrastemaja kuulub arhitektuurimälestisena riikliku kaitse alla. Senistes käsitlustes on peahoone dateeritud 19. sajandi lõpukümnenditesse. Tõenäoliselt kuulub sellesse ehitusjärku küll vaid juurdeehitus peahoone idafassaadil. Domineerivalt hilisklassitsistliku arhitektuuri ja plaanilahendusega härrastemaja ehitusaeg nõuab lähemat analüüsi, mis esitatakse alljärgnevas ajaloolis-arhitektuurses ülevaates. Teenimatult vähe on senini tähelepanu pööratud kogu Ontika mõisaansambli lahendusele ja stiilsetele majandushoonetele (ait, tall-tõllakuur).

Käesolev ajaloolis-arhitektuurne ülevaade on koostatud Ida-Viru maakonna volikogu tellimusel seoses mõisaansambli restaureerimisega praostkonna õppe- ja puhkekeskuseks.

Töös antakse ülevaade mõisa ajaloost, mõisaansambli ehitusajaloolisest kujunemisest. Fotode ja kirjelduste abil fikseeritakse mõisaansambli praegune seisukord, arhitektuursed detailid.

Ülevaate kirjutamisel on kasutatud dokumentaalseid materjale nii Tallinna kui Tartu arhiividest, teemaga seonduvat ajaloolast kirjandust, teatmeteoseid.

Täname kohalikke elanikke Toost, Olgat ja Vendik, Salmet suuliste pärimuste ja selgituste eest.

Ajalooline ülevaade

Esimesed kirjalikud teated Ontika küla kohta pärinevad vanimast asustusajaloo allikast Taani Hindamisraamatust. Viimane koostati Taani preestrite poolt Põhja-Eesti külade ristimise aegu 1219-1220. a. Nimistud, millesse kanti tol ajal olemasolnud külade nimed, adramaade arv ja omanikud, redigeeriti Tallinna piiskopi poolt 1241. a. Mainitud aastale tuginedes tähistavad paljud Harju- ja Virumaa külad käesoleval aastal oma esmamainimise 750-ndat aastapäeva.

Ontika küla esineb Taani Hindamisraamatus Undaegase nime all.¹ Küla suuruseks märgitakse 5 adramaad, mis üldjoontes vastas talude arvule külas. Mainitud väike 5 taluperega küla oli kuninga valduses.² Järgmine kirjalik teade küla (Ondegas) kohta pärineb 1430. a., mil küla kuulus Narva ordufoogtile.³ Hiljem on küla olnud Aa ordumõisa omand. Pärast ordu purustamist Liivi sõjas läks Ontika küla Rootsi kuningale. Kuningas Gustav II Adolf jagas heldel käel maavaldusi alamatele. 1621. a. läänistas ta küla Hans Kundenerile. Kuid juba 1624. a. vakuraamatus on kirjas

¹ Rahvapärimuste järgi on Ontika nimi tuletatud lähedal asuvast paekaldast. Varasemad nimekujud (Ondegas, Onka) viitavad, et algne nimetus võis tuleneda ungas om. unka nimest, mis tähendas õõnsust või koobast. Etnograafilises kirjanduses tähendab ungas kolmnurkset auku kelpkatuse otsas katuseharja all.

² Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Censur Daniae. Kopenhagen-Reval, 1933, lk. 632.

³ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Band 8. Riga, Moskau, 1884, lk. 164.

kuue võsastunud adramaaga Ontika küla kuuluvus rentnik Daniel Simonsen Falckile.¹

Ontika mõis ilmus ajalooallikasse 17. sajandi keskpaiku (Guth Onka). Tolleaegsetes maanimistutes märgitakse tema suurusseks 3/4 ratsateenistusüksust.² Omanikuna on kirjas Anthoni Falkenklau. Teatavasti 15 adramaa pealt tuli mõisal ülal pida ja sõja korral välja panna 1 ratsaväelane.

1677. a. müüs kapten Daniel Falkenklau Ontika mõisa koos Valaste ja Väike-Saka külaga 10.000 riigitaalri eest kapten Otto von Knorringile.³ Knorringitele kuulus mõis 18. sajandi keskpaigani. 18. sajandi 50-70-ndatel aastatel oli Ontika krahv Douglase ja Wrangelli aadlipere käes.⁴

1780. a. müüs paruniproua Anna Helena von Wrangell poja Wilhelm Berendi võlgade katteks mõisa 30.500 rubla eest kindralleitnant Johann Clapier de Colonguele.⁵ Nimetatud aadlisuguvõsa oli Ontika mõisa ja hilisema taluga seotud kuni Eestist lahkumiseni 1939. a. Seega üle poolteise sajandi.

Alljärgnevalt lühidalt Eestimaal suhteliselt vähe tuntud Clapier de Colongue aadlisuguvõsast. Prantuse päritoluga suguvõsa juured ulatuvad Andaluusiasse, 14. sajandist alates elati aga Provences. Suguvõsa esiisaks Baltimail võime lugeda kapten

¹ Paucker, C.J. Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden Herrschaft. II Wierland. Reval, 1849, lk. 23.

² Samas.

³ Samas.

⁴ AM, f.104, nim.1, s.ü.44, l.145.

⁵ Wistinghausen, H.v. Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands im 18. und 19. Jahrhundert (1771-1889). Hannover-Döhren, 1975, lk. 97.

Alexander Clapier de Colongue, kes tuli 1712.a. Venemaale. Siin omistati talle vene kindralleitnandi aukraad, sai Aleksander Nevski ordeni kavaleriks, 1734.a. kanti Bestimaa aadlimatriklisse.¹ Alexander Clapier de Colonguele kuulusid 18.sajandi esimesel poolel Samma ja Inju-Aru mõisad Virumaal. Aadlipere valduses on olnud peale käsitletava Ontika mõisa veel Varudi ja Ulvi mõisad, mis samuti asusid Virumaal. Suguvõsa meesliini esindajad olid valdavalt sõjaväelased, teenisid nii maa- kui mereväes.

Johann Clapier de Colongue, eelpool mainitu poeg, Ontika omanik 1780.a., alustas rasket sõjamehe teed juba varases nooruses. Ta osales 7 aastases sõjas (1756-1763), 18.sajandi 60-70.a. teenis Siberis, Baškiirias, surus maha Pugatšovi ülestõusu. Talle omistati kindralleitnandi aukraad, 1777.a. läks erru.² Johann Clapier de Colongue oli vallaline lasteta. 1783.a. asutas ta Ontika majoraatmõisa, s.t. sugukonna mõis anti edasi jagamatu pärandina meesliinis. Peale Johanni surma 1789.a. päris Ontika tema vennapoeg Hans Clapier de Colongue (1747-1818), kellel oli aga 3 tütar. Vastavalt pärimiskorrale sai mõisa Hansu vennapoeg Heinrich, kes pärandas hiljem oma poja Adam Harald Clapier de Colonguele (1812-1889). Viimasel puudusid hilise lasteta abielu tõttu otsesed järeltulijad. Adam Harald Clapier de Colongue läi fideikomissi ja asutas perekonnalegaadi 1880.a.³ Tõenäoliselt langeb tema omanikuaega eelnevatest energilisem ehitustegevus. Ta suri 1889.a. Ontikal. Mõisa omanikuks sai vend August Constantin (1821-1899), kes oli viitseadmiral, läks erru 1885.a., kuid elas

¹ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaft. Teil Estland. Band III, lk.60-61.

² Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960. Köln-Wien, 1970, lk.145.

³ Wistinghausen, H.v. Quellen zur Geschichte..., lk.97.

Peterburis. Mõisa majandas kohapeal rentnik Edmund von Hunnius.¹ Viimaseks Ontika mõisnikuks oli peale isa surma 1899.a. Konstantin Clapier de Colongue (1859-1945).² Ta oli esimese järgu mereväekapten, osales Vene-Jaapani sõjas Tsusima lahingus. Peale edutult lõppenud sõjamehe karjääri elas Ontikal. Majandas võõrandamisjärgselt mõisasüdamikust eraldatud Ontika talu kuni lahkumiseni 1939.a. Kohalike elanike mälestustes on säilinud hea härrana, kes suhtles talurahvaga, tegi neile pühadeks kingitusi.³

Alljärgnevalt püüame iseloomustada mõisaelu, tema majanduslikku kandevõimet, vaadeldes elanike arvu ja mõisamaade suuruse dünaamikat mõisa piires sajandite lõikes.

Rootsi aja lõpul hinnati mõisamaade suurust $\frac{3}{4}$ - 1 ratsateenistusüksusega, mis võrdub ca 12-15 adramaaga. 18.sajandi teisest poolest pärinevatel A.W.Hupeli andmetel oli siin 1765.a. $8\frac{1}{5}$, 1774.a. aga 10 adramaad.⁴ Elanike arv 18.sajandi esimesel veerandil, s.o. Põhjasõja järgsel ajal oli alla 100 revisjoni-hinge (57 meest ja 41 naist).⁵ Neist tööjõulisi, s.t. 15-60 eluaastani arvestati 41 hinge.⁶ Sajandi lõpul elas mõisa piires

¹ Kröger, A.M. Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94. Riga, 1893, lk.116.

² Konstantin Clapier de Colongue abiellus Peterburis 1885.a. Vera Koslowiga. Neil oli 3 last. 1886.a. sündis Oranienbauris poeg Apollon. 1889.a. sündis Peterburis tütar Olga ja 1902.a. samas tütar Vera, kes 1922.a. abiellus Ontikal Paide koolidirektori Harry Thomsoniga. Nende järeltulijaid mainib genealoogiaraamat Apolloni tütar Mariannet sündinud 1915.a. Narva-Jõesuus, vt. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaft. Teil Estland. Band III, lk.63-64.

³ Suulised andmed Toost Olgalt 86 a.

⁴ Hupel, A.W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. III Bd. Riga, 1782, lk.463.

⁵ Ligi, H. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal 18.s. Uurimusi Läänemere maade ajaloo kohta. TRÜ Toimetised, vihik 316, lk.241.

⁶ Adramaa revisjon 1725-1726.a. Virumaa. Tallinn, 1988, lk. 166, 167.

252 elanikku.¹ Nimetatud näitajatega jäi Ontika mõis 18. sajandi lõpul Jõhvi kihelkonna keskmise suurusega mõisate hulka. Kihelkonna suuremad mõisad olid Pagari, Kiikla, Jõhvi, Somp, Mäetaguse jt. Ontika mõisale kuulusid kaks küla Valaste ja Väike-Saaka. Kubermangu maamõõtja S. Dobermann hindas 18. sajandi lõpul kirjutatud topograafilistes kirjeldustes siinseid põllumaid heaks, heinamaid keskmisteks. Mainitud kirjelduse kaudu saame teada, et mõisal oli 18-19. sajandi vahetusel 3 kõrtsi, puust tuuleveski ja kivist viinaköök.² Viinatootmine kujunes mõisale märkimisväärseks tuluallikaks. 1810. a. andmeil põletati Ontika mõisas 1700 pange viina, milleks kulutati 500 setvertit teravilja (1 setvert = 209,8 liitrit) ja 200 sülda puid. Toodetud viinakogusest müüdi ära 1500 pange, oma tarbeks jäeti 200 pange. Mõisa viinaköögis töötas 123 töölist.³ Olgu mainitud, et 19. sajandi algul olid Jõhvi kihelkonna mõisad suuremaks viinatootjaks kogu Eestimaal.⁴ Viinatootmisest saadav tuli läi soodsad eeldused ehitustegevuse hoogustamiseks mõisas. 19. sajandi I poolde langebki Ontika mõisa stiilsete kivist majandushoonete (ait, tall-tõllakuur) ja härrastemaja väljaehitamine.

19. sajandi keskpaigaks lähenes elanike arv mõisa piirkonnas viiesajale. Mõisamaade suuruseks loeti 10 adramaad. 19. sajandi teise poole mõisa majanduselu iseloomustab üleminek uuele

¹ Vahtre, S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil. Tallinn, 1973, lk. 94.

² AM, f. 70, nim. 1, s. ü. 3, l. 138-139.

³ EAA, f. 1226, nim. 1, s. ü. 174, l. 14.

⁴ Konks, J. Pärissorjusest kapitalismi läveni. TRÜ Toimetised. Uurimused Läänemere maade ajaloost. Tartu, 1973, lk. 58.

majandamisviisile. Talupoegi lasti raharendile. Kõrvuti raharendiga eksisteeris siin ka teotöö. Tuli lõigata sambavahe rukist, teine suvivilja (1 sambavahe oli 9 vakamaad), teha 10 heina-, 15 kartuli- 7 sõnnikuveopäeva, talvel 14 metsaveopäeva.¹ 19. sajandi 80-ndail aastail hakati sõlmima taludega ostu-müügi kontrakte.² Mõisamajanduses domineeris tõukarjakasvatus (friisi tõug). Aurujõul töötav viinavabrik (1902. a.), kujunes suurimaks agrotööstuslikuks kompleksiks mõisamajapidamises.

Eesti Vabariigi 1919. a. 10. okt. maaseadusega võrrandati mõisad ühes neile kuulunud tööstusettevõtete, elus- ja eluta inventariga. 1919. a. enne võrrandamist kuulus mõisale 940 dessantini, millest 180 des. põllu-, 114 heina-, 208 karjamaad, 330 dessantini metsa, 108 des. kõlbmata maad. Mõisapõldudel kasvatati rukist 29, nisu 3, otra 27, kaera 27, kartuleid 24, põldheina 38 ja kesa all oli 32 dessantini. Kariloomi oli mõisas järgmiselt: 8 tööhobust ja 5 varssa, 50 lehma, 24 mullikat, 2 pulli. Olgu märgitud, et 1918. a. olid punakaartlased võtnud mõisast 16 tööhobust, 2 lehma, 5 mullikat, 3 siga ja 3 lammast.³

Ontika mõisa endise omanikuga sõlmiti rendileping. Talle eraldati mõisa maavaldustest nn. Ontika talu nr. 12 (kinnistu nr. 2328) suurusega 43,24 ha, maavalduse plaan 1927. a. vt. lisa 1. 1934. a. tehti juurdelõige 7,32 ha.⁴ Rentniku kasutada jäi põllumajanduslikku inventari, kariloomi, 8 lüpsilehma, 5 hobust jm. Hoonetest kuulusid endisele omanikule härrastemaja, ait,

¹ Ajalooline traditsioon Jõhvi kihelkonnast. Kogunud E. Tensmann 1931. a. Säilitatakse Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas Tartus. F 200, M 17:1, lk. 88.

² EAA, f. 2486, nim. 1, s. ü. 1378, l. 37-38.

³ ERA, f. 58, nim. 4, s. ü. 2351, l. 1-2.

⁴ ERA, f. 62, nim. 42, s. ü. 683, l. 53-54.

tall-töllakuur. Võõrandatud maa jaotati asunduse taludele, samuti müüdi neile inventar ja loomad. Piiritusevabrik renditi Ontika kartuliühistule. Mõisa töölistemaja läks rannakaitse ja meierei käsutusse (nn. meierei koht nr.21).

1929.a. maksti Konstantin Clapier de Colonguele maaseadusega võõrandatud vara eest 20.350 krooni.¹ 19.märtsil 1939.a. pühitses ta Ontika mõisas oma 80-ndat sünnipäeva.² Sama aasta sügisel lahkus Bestimaalt.

Sõjajärgseil aastail oli peahoones Põlevkivi-keemia Tootmiskoondise profülaktoorium, "Kalev" spordikooli treeninglaager. Nende valduses olid ka maja läheduses asuv kelder ja endine mõisatöölistemaja. Ontika mõisa uueks omanikuks on Ida-Virumaa praostkond. Siia tahetakse rajada koolitus- ja puhkekeskus.

¹ ERA, f.58, nim.4, s.ü.3486.

² "Päevaleht", 19.märts 1939.a.

Mõisaansambli kujunemine

Nagu eeltoodust nähtub, ilmub Ontika mõis ajalooallikasse suhteliselt hilisel perioodil 17. sajandi keskpaiku. 17. sajandi 80-ndail aastail Rootsi riigi poolt läbi viidud mõisate reduktsioon ei puudutanud Ontikat. Seetõttu puuduvad meil andmed rootsiaegse mõisahoonestuse kohta. Teatavasti säilitatakse redutseeritud mõisate inventaariume, st. hoonete loendeid koos detailsete ehituskirjeldustega Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis ja osaliselt ka Eesti Ajalooarhiivis Tartus.

18. sajandi algul oli sinne piirkond Põhjasõja tallermaaks. Tööjõuliste meeste arv taastus aeglaselt. Alles sajandi keskpaigaks elu normaliseerus. 18. sajandi teisel poolel vallandus Eestimaa mõisates ehitusbuum. Tõenäoliselt ehitati ka Ontika mõisas. Esimesed napisõnalised kirjalikud teated mõisa hoonestuse kohta pärinevad alles 18. sajandi lõpust kubermangu maamõõtja S. Dobermanni topograafilisest kirjeldusest. Viimases antakse teada, et Ontika härrastemaja ja kõrvalhooned, välja arvatud viinaköök ja nuumloomade tall on ehitatud puust.¹ Seega 18. sajandi lõpul oli mõisas vaid kaks kiviehitist - viinaköök ja nuumloomade tall. Tulemusrikkam periood mõisa ehitustegevuses langeb tõenäoliselt 19. sajandi esimesse poelde, keskpaika ning seostame seda Adam Harald Clapier de Colongue nimega. Nimetatud ajajärku paigutaksime, tuginedes kirjalikele andmetele ja stiil kriitikal praeguseni säilinud hoonetest härrastemaja, aida ja tall-tõllakuuri koos selle taga asuva kastellilaadse karja-

¹ AM f.70, nim.1, s.ü.3, l.138-139.

lautadekompleksiga.

Kivist härrastemajast Ontikal 19. sajandi 60-ndail aastail saame teada W.S. Stavenhageni 1867. a. ilmunud raamatu kaudu.¹ Nimetatud raamatus mainitakse, et rittmeister A. Clapier de Colongue laskis püstitada mõned aastad tagasi peale vana puust elumaja kokkulangemist uue esindusliku kivist härrastemaja. Hoone rajati versta kaugusele mererannast. Samas kiidetakse mõisamaja meeldivaid proportsioone, maitseka sisekujundusega saali.²

Härrastemaja ehitusajaks on nimetatud suulistel andmetel ka aastat 1838.³ Kahjuks ei suudetud käesolevas töös mainitud daatumit dokumentaalselt tõestada. Kui aga toetuda stiilikriitikale, siis pole daatum välistatud, sest 1830-50. aastad olid neostiilide kujunemise ajaks. Ehkki püstitati esimesi neogooti stiilis mõisamaju (Keila-Joa 1831-33), jäi mõisahoonete rajamisel valitsevaks veel hilisklassitsistlik maneer, kus kasutati aga juba neorenessanslikke motive. Nimetagem siin 1830-40-ndail aastatel ehitatud Kuremaa, Räpina, Vana-Võidu jt. mõisahooned. Mainitud perioodi paigutaksime ka Ontika mõisamaja. Tegemist on hästi proportsioneeritud, sümmeetrilise plaanilahendusega hoonega, mille tagasihoidliku dekooriga fassaadilahenduses on kasutatud neorenessanslikke elemente (kõrged kaarsillusega aknad). Sisekujunduses esineb klassitsismile omane esinduslikkust rõhutav anfilaad, paraadruumid teise korruse

¹ Stavenhagen, W.S. Album Baltischer Ansichten. Estland. Mitau, 1867.

² Samas

³ Andmed saadud Vendik, Salmelt, kes töötas profülaktooriumi ajal 1950-ndail aastail majas raamatupidajana, siis kohtas ta majaraamatus nimetatud aastaarvu.

kesktelel, avar saal selle ees oleva vastuvõturuumi nn. salongiga.

Härrastemajast mõnevõrra varasemad on klassitsismi kõrgperioodile iseloomulikud sammasulualusega ehitised tall-tõllakuur ja ait. Mainigem, et eesti külaarhitektuuris kohtame 19. sajandi I veerandist kaaristu- ja sammasulualustega maanteekõrtse, postijaamu.

Tall-tõllakuuri taha moodustub nelinurkse sisehooviga hoonetegrupp, lüpsi- ja noorkarjalaudad rajatud arvatavasti 19. sajandi keskpaiku. Majandusõue idaküljele jääb mõisatöölisemaja, mis ehitati tõenäoliselt 19. sajandi teisel poolel, mil mõisas hakati kasutama palgatööjõudu. Suuliste teadete kohaselt asus selles majas Eesti Vabariigi ajal rannakaitseteenistus ja meierei.¹

19. sajandi teisel poolel püstitati härrastemaja idaküljele kahekorruseline juurdeehitis, mille teisel korrusel oli talveaed. Olgu märgitud, et 1888. a. pärineval fotol esineb juba juurdeehitis (vt. foto 3). Võimalik, et samaaegselt rajati ka idakülje läheduses asuv krohvitud seintega keldrihoone.

Omaette hoonetegrupi moodustavad härrastemajas^{idas} paiknevad ehitised, millistest kahjuks on säilinud vaid puudesse kasvanud varemed. Suulistel andmetel asusid siin viinavabrik, piiritusehoidla, pesuköök, piimajahutusaparaadiga.² Teatavasti kivist viinaköök oli mõisas juba 18. sajandi lõpul. 19. sajandi viimasel veerandil hakati viinakööke Eestimaa mõisates ümber

¹ Andmed saadud Vendik, Salmelt 66 a.

² Andmed Toost, Olgalt, 86 a.

ehitama aurujõul töötavateks viinavabrikuteks. Tõenäoliselt toimusid analoogilised ümberehitused ka Ontikal. Paekivist viinaköögile ehitati juurde maakivist tellisepiiretega hooneosa. 1902. a. mainitakse Ontika mõisas viinavabrikut.¹

Eeltoodut kokku võttes võime öelda, et kaasajani jälgitav mõisahoonestus ehitati valdavas osas 19. sajandi I poolel. Hoonestuse kõrval on mõisaansambli üheks oluliseks koostisosaks haljastus, mõisapark. Käesolevaks ajaks on park võsastunud, planeerimisprintsipiidid on vaid kaudselt aimatavad. Ansambli planeering on vaadeldav 1921. a. mõisa plaanil (fotod 1,2). Kahjuks on jäänud varasemate mõisasüdame plaanide otsingud tagajärjetuks. Olemasoleval plaanil kohtame küllalt tüüpilist juba 18. sajandi teisel poolel väljakujunenud rõhutatud peateljega planeeringut. Peahoone esifassaadil laiub radiaalse teedevõrgu ja ringteega piiratud väljak, mille taha jääb korrapärane majandusõu hoonestatud külgedelt traditsiooniliste mõisaehitistega aida, talli-tõllakuuri ja töölistemajaga. Vabakujuline looduspark paikneb peahoone lääne- ja põhjaküljel. Läänepoolses osas laiub pargipuistu, pikliku kujuga tiik, maja lähedal aga vahelduvad puude ja põõsaste grupid muruplatsidega. 19. sajandi lõpul kasvas mõisapargis nimetamisväärselt suur jalakas ümbermõõduga 2 sülda (1 süld ca 2,1 m).² Olgu märgitud, et praegugi kohtame härrastemajast läänes suure jalaka tüve jäänuseid, mis mõjub jõulise skulptuurina. Parki piiras paekivitulpadega aed. Kivitulpad on märgatavad lääneküljes sissesõidutee läheduses. Puudega ääristatud peatee suundub majaesisele ringteele edelast.

¹ Richter, A. Baltische Verkehrs- und Adressbücher 3. Bd. Estland. Riga, 1913, lk. 334.

² Kröger, A.M. Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94. Riga, 1893, lk. 116.

Ehituskirjeldus

Keskne koht mõisaansamblis kuulub härrastemajale. Maja asub loodusliku pargi rüpes, orienteeritud pikiteljega ida-läänesuunaliselt esifassaadiga lõunasse. Hoone on kahekorruse-line krohvitud kiviehitis, mille nii esi- kui tagafassaadi liigendavad eenduvad keskrisaliidid. Maja kattis algselt plekist viilkatus, milles asuvad väikesed segmentaknad. Katuse keskosas paikneb väike lameda katuse ja kaarakendega ühekordne vaatetorn - bellevue. Siit avaneb vaatepilt ümberkaudsele maastikule, merele. Aknad allkorrusel kuue-, üleval kaheksaruudulised, paiknevad korrapäraselt ühtlase rütmiga. Viimase saavutamiseks esineb nii külge- kui tagafassaadis petikaknaid. Risaliitide teise korruse aknad on kujundatud kaaravadega. Kõikides kolmnurkviiludes esinevad segmentaknad. Maja fassaadid on sarnased, kujundatud tagasihoidliku dekooriga. Ehisementidest nimetagem siin eenduvaid räästa-, viilu- ja aknakarniise teise korruse akende kohal, vahevööd räästakarniisi ja korrustävahelisel seinapinnal. Sissepääsud hoonesse asuvad otsakülgedes. Algselt paiknes peasissepääs esifassaadi keskteljel vormistatud lihtsa varikatusega ukse kohal (vt. fotod 3,4). Tõenäoliselt käesoleva sajandi algul ehitati peaukse ette risaliidilaiune ülemise korruse akendeni kõrguv kivisammastele toetuv rõdu. Rõdu oli ääristatud puitbalustraadiga. Suuliste teadete kohaselt kaunistasid lahtisi külgeseinu roniroosid. Maja algset rangelt sümmeetrilist fassaadilahendust kahjustab mõnevõrra hilisem juurdeehitus idatiival.

Interjäär. Välisilmele omane sümmeetria ja korrapärasus avaldub ka hoone siseplaneeringus. Peaukse taha keskteljele jäi

algelt avar vestibüül, kust suundusid ukseid kõrvalruumidesse ja pikiteljel kulgevasse keskkoridori. Ruumid reastusid nii all- kui ülakorrusel anfilaadselt. Alumisel korrusel paiknes majandusruume (köök, triikimistuba jms.). Ülemisele korrusele kavandati härrasrahva elu- ja esindusruumid. Pidulik saal koos avara salongiga selle ees hõlmasid hoone keskosa, mille ümber koondusid vahekoridoridega eraldatud sümmeetriliselt paiknevad toad. Valgusküllane, kõrge peegelvõlvlae ja parkettpõrandaga saal mõjub suursuguselt. Originaaldetailidest saalis niimetagem profileeritud karniisiga kahhelkivist nurgaahtu. Geomeetrilise lillkirjaga kahhelkamin on siia üle toodud koridori kõrval asuvast toast. Säilinud on kõrged tahveluksed nii saalis kui saali ees asuvas salongis (vt. foto 20). Praegu on ukseid tumedad, kaetud lakikorruga. Restaureerimistöde käigus tuleks sondaažidega välja selgitada uste algne pinnakate. Profileeritud laekarniise ning pottahje leiame saaliga külgnevates ruumides (vt. lisa 2). Suulistel andmetel paiknesid proua toad lääne-, härra toad aga idatiivas. Idapoolses avarate akendega juurdeehituses oli aga talveaed.

Kõrvalhooned.

Ansambli väärtust tõstavad stiilsed kõrvalhooned. Huvipakkuvad neist on härrastemajast läänes ja lõunas paiknevad ait ja tall-tõllakuur. Kahjaks on neist säilinud vaid müürid, tall-tõllakuuril osaliselt ka katus.

Ait on pikk krohvitud välisseintega paekiviehitis kaetud algelt poolkelpkatusega. Hoone seinapind esifassaadi keskosas taandub moodustades sammastele toetuva ulualuse. Praeguseks on säilinud ühe ovaalse samba jäänused. Edaspidised väliuurimised toovad lisa. Ulualla jäävad kaks kaarsillusega ust ühe aknaga kummalgi pool. Taanduvale ulualusele liituvad eenduavad sümmeetrilised ukse ja kahe aknaga hooneosad.

28

Tall-töllakuur on plaanilahenduselt sarnane eelpool kirjeldatud aidaga. Massiivne krohvitud seinte ja poolkelpkatusega paekivihoone. Taanduvat ulualust keskosas toetavad kuus paarikaupa asetsevat ümarsammast. Ulualuseks on kaks laia ukseava aknapaariga nende vahel. Kirjeldatud töllakuurile on liidetud sümmeetriliselt talliruumid. Hoone välisfassaadi kaunistamiseks on lisaks sammastikule kasutatud teisi dekoorelemente, laiad krohviplirded uste ja aknaavade ümber, profileeritud räästakarniis, krepitud viilukarniis hoone otstes. Tall-töllakuuri taha moodustub nelinurkne sisehoov, mida piiravad külgedelt laudahooned. Lautadest on säilinud vaid müürid. Suletud siseõu oli sillutatud kividega, keskel asus kaev.

Majandusõue idaküljele jääb suhteliselt hiljem rajatud mõisatöölismaja. Maja on liigendamata krohvitud kiviehitis. Dekoorivaest igavat fassaadi ilmestavad telliskividega kanditud aknaavad. Siseplaneeringus domineerib ühiselamule iseloomulik maja pikitelge läbiv keskkoridor, kust suunduvad ukсед tubadesse. Tubades on tehtud ümberehitusi. Maja all on keldriruumid (vt. lisa).

Kokkuvõte

Ontika piirkond on põline asustusala, küla märgitakse kirjalikes allikates 13. sajandi algupoolel. Mõis on aga suhteliselt hiline, rajatud 17. sajandi keskel. Ontika mõisa ajalooline areng kulges Eesti oludes küllalt tavapäraselt. Nii maa suuruse, inimeste arvu kui majanduslike näitajate poolest kuulus mõis keskmiste hulka. Nagu mujal Eestimaa mõisates, saadi ka Ontikal suur osa tulust viinatootmisest.

Mõisaehituse seisukohalt huvipakkuvam ajajärk algas 18. sajandi viimasest veerandist, mil Ontika mõisa sai Clapier de Colongue suguvõsa valdusesse. Olgu lisatud, et nimetatud sõjaväelastest aadliperekonna viimane esindaja Konstantin Clapier de Colongue elas Ontika mõisas eraldatud talus veel 1939. aastani. Ehkki 18. sajandi viimased aastakümned tähistavad ehitustegevuse järsku tõusu Eestimaa mõisates, lepiti Ontika mõisas sel ajal veel tagasihoidliku puidust härrastemajaga. Tänapäevani säilinud peahoone rajamisele asuti 19. sajandi I poolel. Seni sed käsitlused annavad mõisamaja rajamisaatumiks 19. sajandi lõpukümnendid. Tõenäoliselt langes hoone ehitusaeg ajavahemikule 1830-50, sest 1867. a. ilmunud W.S. Stavenhageni albumis leidis uus kivist härrastemaja äramärkimist.

Eemapilgul tundub paekivist hilisklassitsistliku arhitektuurse lahendusega kahekordne madala plekkkatusega ehitis taimavõitu nn. "kroonu arhitektuuri" meenutav. Lähemal vaatlusel leiame aga mitmeid rõhutamist väärivaid momente.

18. sajandi ehitustraditsioonidest lähtuv ansambliplaneering, keskteljel peahoone, tema vastas üle väljaku stiilsed majandushooned, on kompositsioonilt terviklik.

Kahtlemata on omaaegsest ehituslikust illest ja haljastusest praeguseks palju hävinud, kuid seda enam on tervitav soov Ontika mõisaansambel taastada ja kasutusele võtta.

Kasutatud arhiivimaterjalid ja kirjandus

Arhiivid:

- Eesti Ajalooarhiiv Tartus (EAA) Fond 1226, 2486.
Eesti Ajaloomuseum (AM) Fotokogu, Fond 70, 104.
Eesti TA Fr.R.Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikir-
jade osakond. Tensmann, E. Ajalooline traditsioon Jõhvi
kihelkonnast. Kogutud 1931.a.
Eesti Riigiarhiiv (ERA) Fond 58, 62.
Eesti Tehnikaarhiiv (ETA) Fond 3.

Kirjandus:

- Adramaa revisjon 1725-1726.a. Virumaa. Tallinn, 1988.
Deutschbaltisches Biographisches Lexikon (1710-1960) Köln-Wien,
1970.
Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaft. Teil Est-
land. Band III. Görlitz, 1929-1931.
Hupel, A.W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland.
III Bd. Riga, 1782.
Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenha-
gen-Reval, 1933.
Konks, J. Pärisorjusest kapitalismi läveni. Uurimused Läänemere-
maade ajaloost. Tartu, 1973.
Kröger, A.M. Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94.
Riga, 1893.
Ligi, H. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal 18. sajandil.
Uurimusi Läänemere maade ajaloost. TRÜ Toimetised, vihik 316.
Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Band 8. Riga, Mos-
kau, 1884.

Paucker, C.J. Estlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit
der Schweden Herrschaft. II. Wierland. Reval, 1849.

Richter, A. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. 3. Bd. Est-
land. Riga, 1913.

Stavenhagen, W.S. Album Baltischer Ansichten. Estland. Mitau,
1867.

Vahre, S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil. Tallinn,
1973.

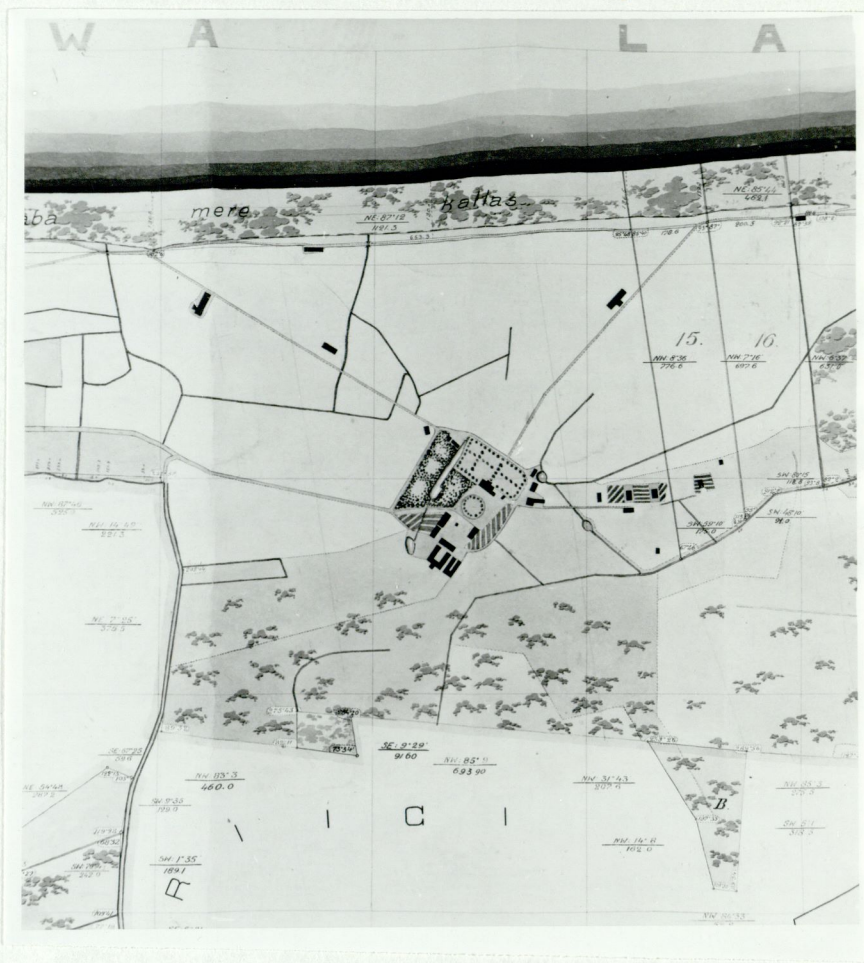
Wistinghaugen, H.v. Quellen zur Geschichte der Rittergüter Est-
lands im 18. und 19. Jahrhundert (1771-1889). Hannover-
-Döhren, 1975.

Fotode nimekiri

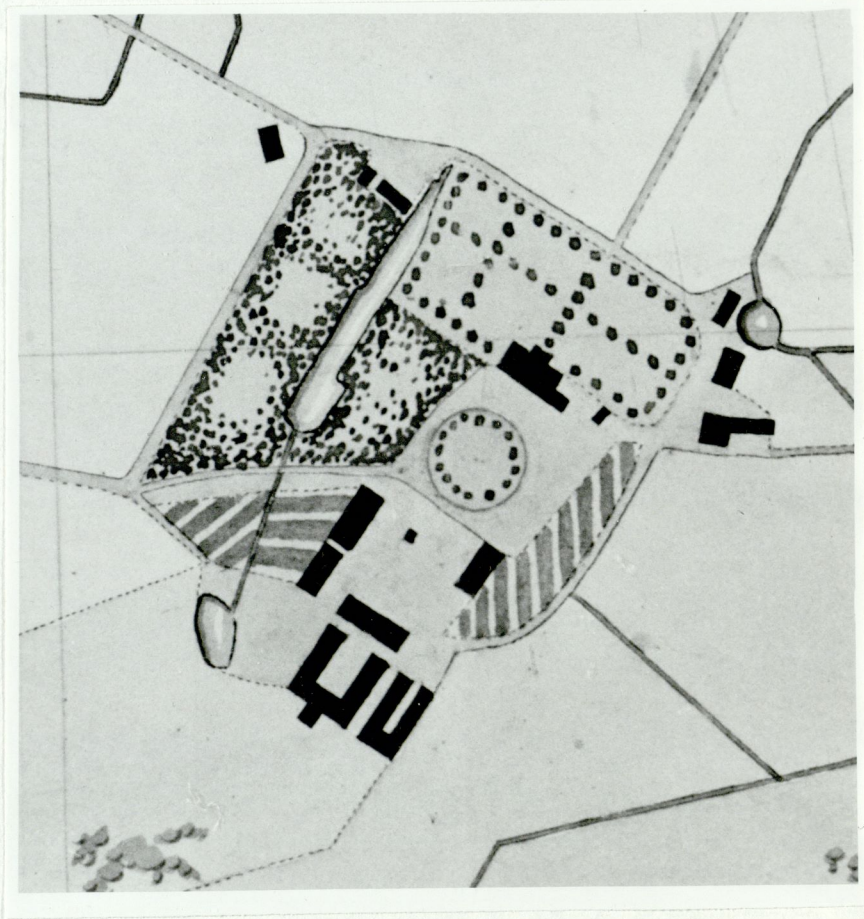
1. Mõisasüdamik koos ümbritsevate mõisamaadega
1921.a. Eesti Tehnikaarhiiv f.3, nim.24, s.ü.
1653. Überpildist. P.Säre 1991.a. N-37114
2. Mõisasüdamik 1921.a. Eesti Tehnikaarhiiv
f.3, nim.24, s.ü.1653
3. Härrastemaja eestvaade. Foto 1888.a. Ajaloo-
muuseumi fotokogu. Überpildist. P.Säre 1991.a. N-37100/1
4. Härrastemaja eestvaade. Neg. Ajaloomuuseumi
fotokogus N-5642/404
5. Härrastemaja eestvaade. Foto 1912.a. Ajaloo-
muuseumi fotokogu N-37100/2
6. Härrastemaja eestvaade. Neg. Ajaloomuuseumi
fotokogus N-5642/600
7. Tiik Ontika mõisa pargis. Neg. Ajaloomu-
useumi fotokogus N-5642/598
8. Härrastemaja lõunafassaad N-37101/1
9. Sama N-37101/4
10. Härrastemaja keskrisaliit esi- ehk lõuna-
fassaadil N-37101/3
11. Härrastemaja idapoolne otsakülg N-37102/5
12. Härrastemaja läänepoolne otsakülg N-37103/1
13. Härrastemaja, üks läänepoolses otsaküljes
I korrusel N-37103/2
14. Härrastemaja, üks läänepoolses otsaküljes
II korrusel N-37103/3
15. Härrastemaja, koridor idatiivas N-37112/4

16. Härrastemaja, trepp läänetiivas I korrusel N-37105/1
17. Härrastemaja, koridor läänetiivas N-37108/4
18. Härrastemaja, kahepoolega uks idatiivas
I korrusel N-37105/2
19. Härrastemaja, uks läänetiivas N-37108/2
20. Härrastemaja, saali uks II korrusel N-37105/4
21. Härrastemaja, segmentaken kolmnurkvillus N-37106/2
22. Härrastemaja, saali ahi N-37106/1
23. Härrastemaja, ahi idatiivas N-37107/2
24. Härrastemaja, ahi saaliga külgnevas toas N-37104/2
25. Härrastemaja, kamin saalis N-37105/6
26. Härrastemaja, kaminafriis N-37104/1
27. Härrastemaja, saali profileeritud karniisiga
peegelvõlvlagi N-37104/4
28. Härrastemaja, laekarniis läänetiivas N-37104/5
29. Härrastemaja, laekarniis idatiivas N-37105/4
30. Härrastemaja, rosett saali laes N-37104/5
31. Härrastemaja, rosett salongi laes N-37108/1
32. Tall-tõllakuuri eestvaade N-37110/2
33. Tall-tõllakuuri idapoolne otsakülg N-37110/3
34. Ait N-37111/5
35. Töölistemaja eestvaade N-37111/4
36. Keldri külgsein N-37111/3
37. Viinavabriku varemed N-37113/2

Fotod 8-37 pildistanud fotograaf P.Säre 1991.a. augustis.

1

2

3

4

1912.-

5

6

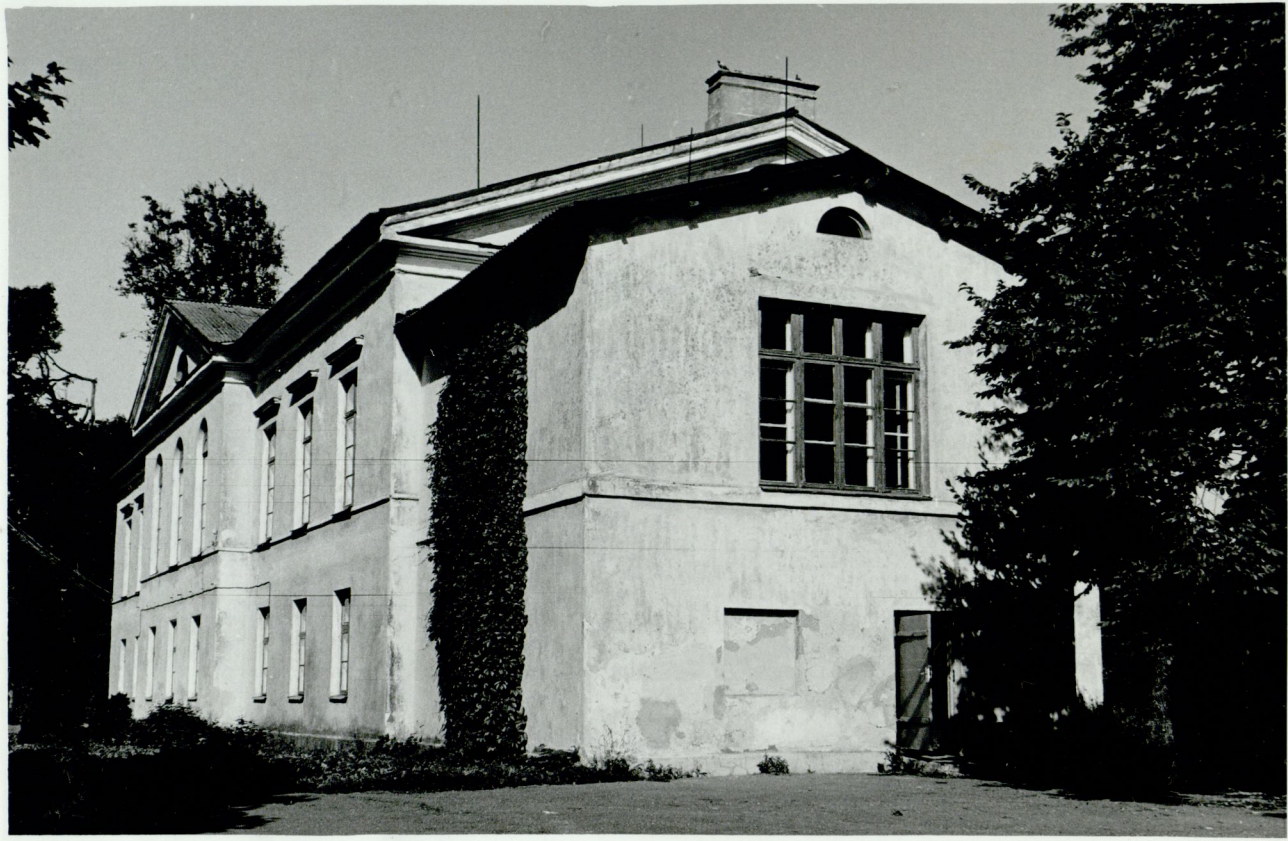

7

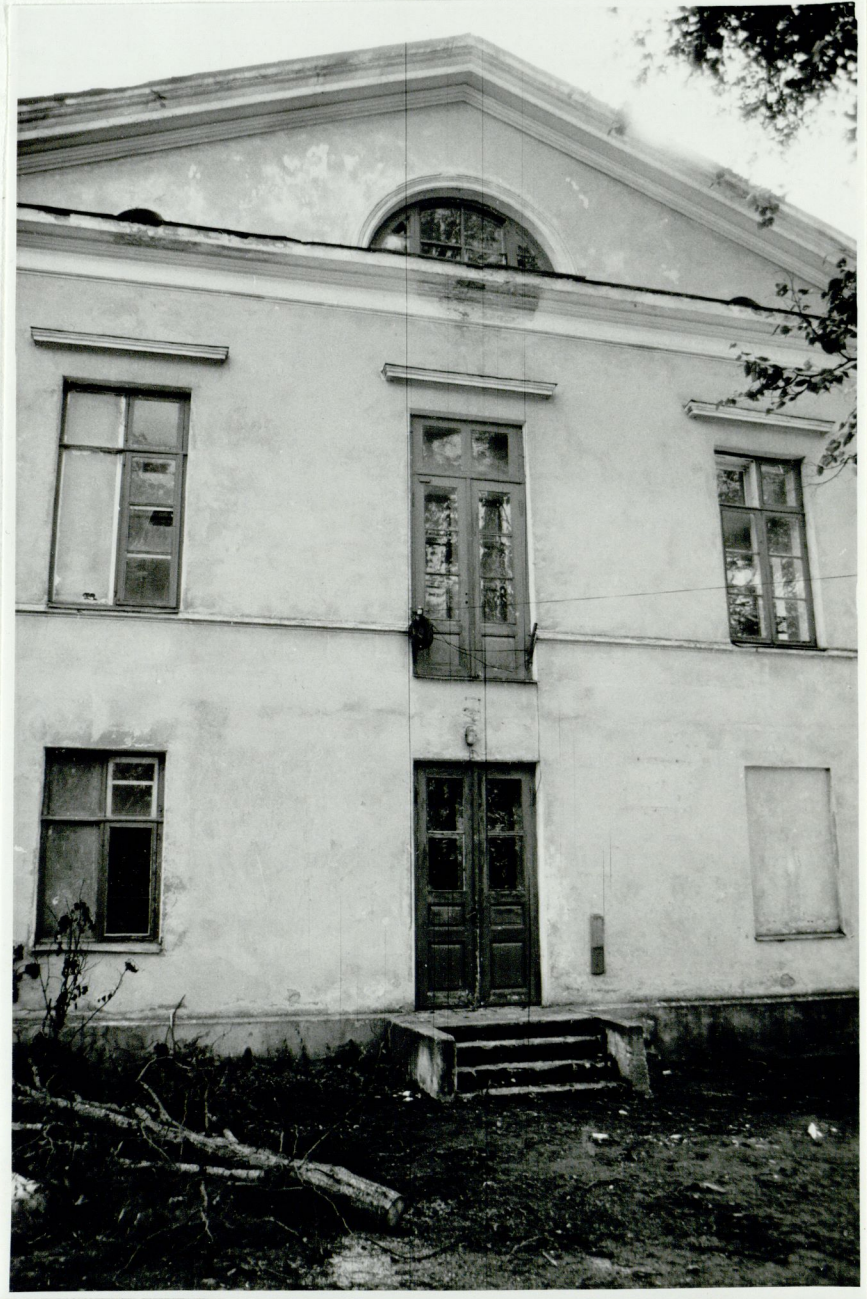
8

11

12

14

13

31

15

16

18

17

33

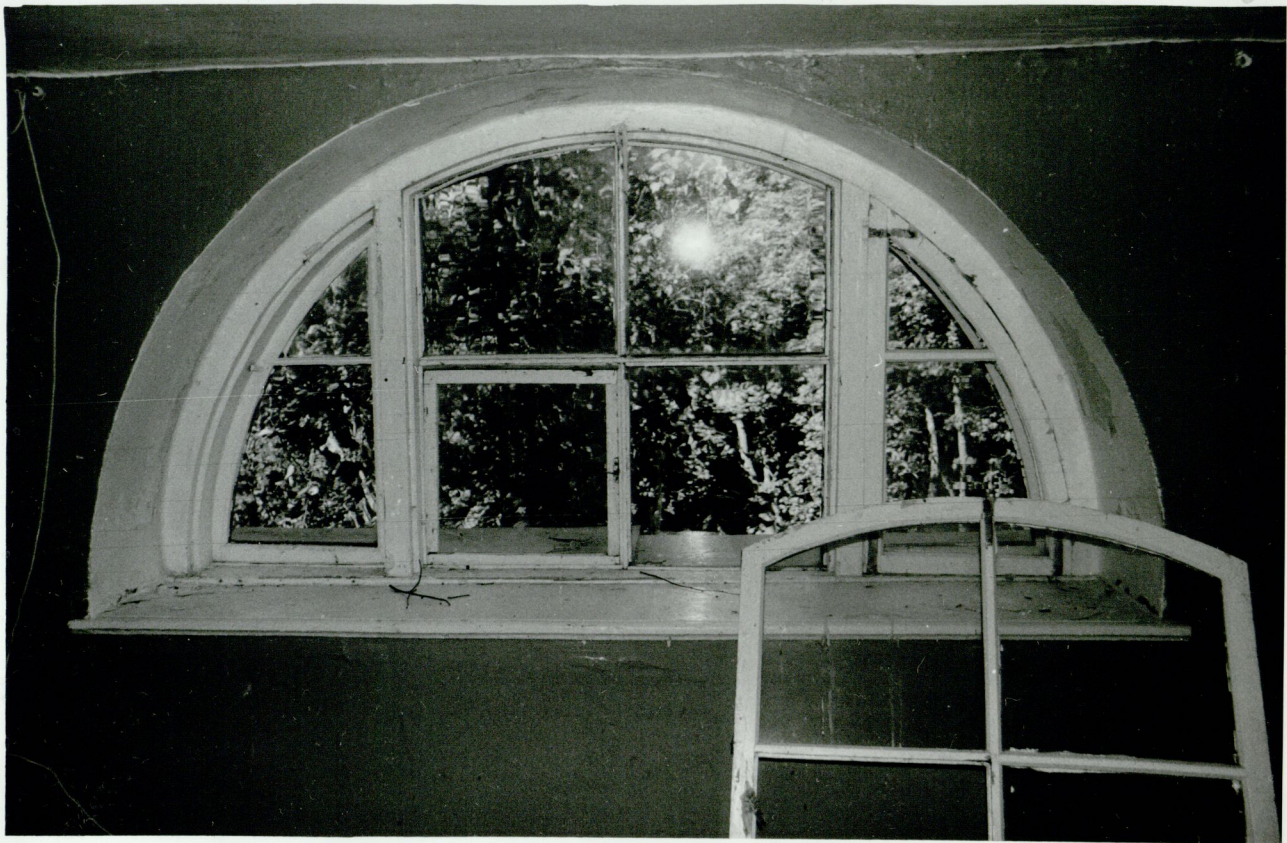

20

19

34

21

22

71

24

23

96

25

26

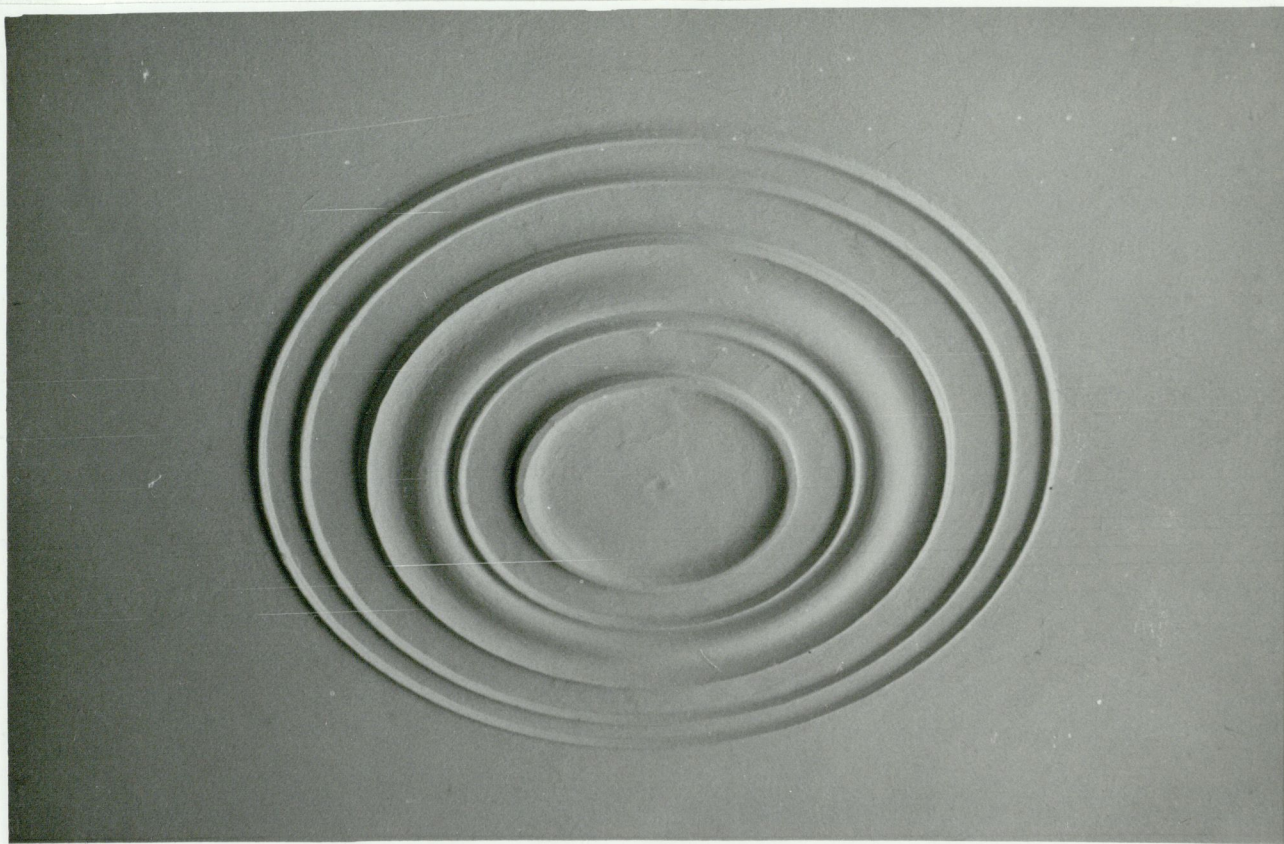

27

28

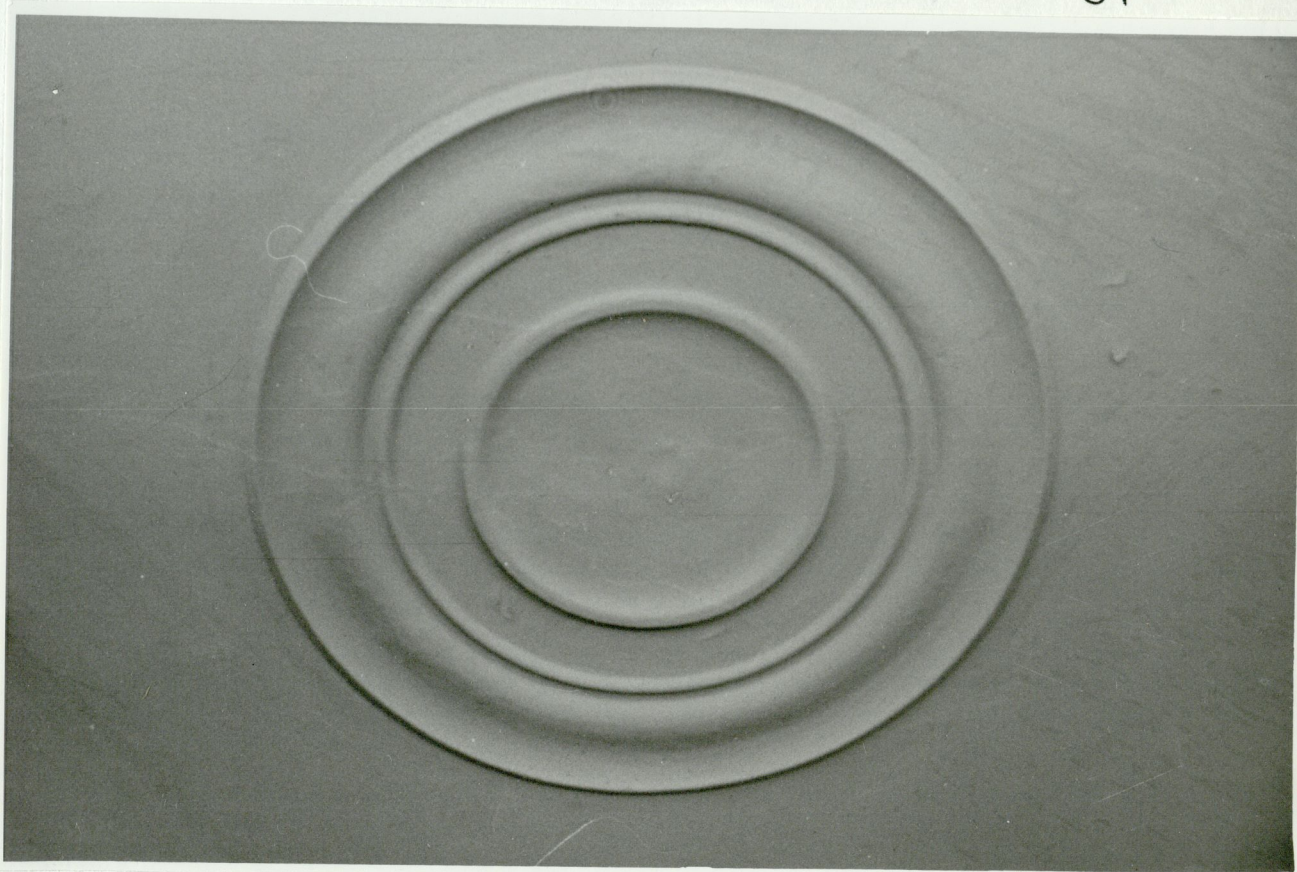

30

31

32

33

34

35

36

37

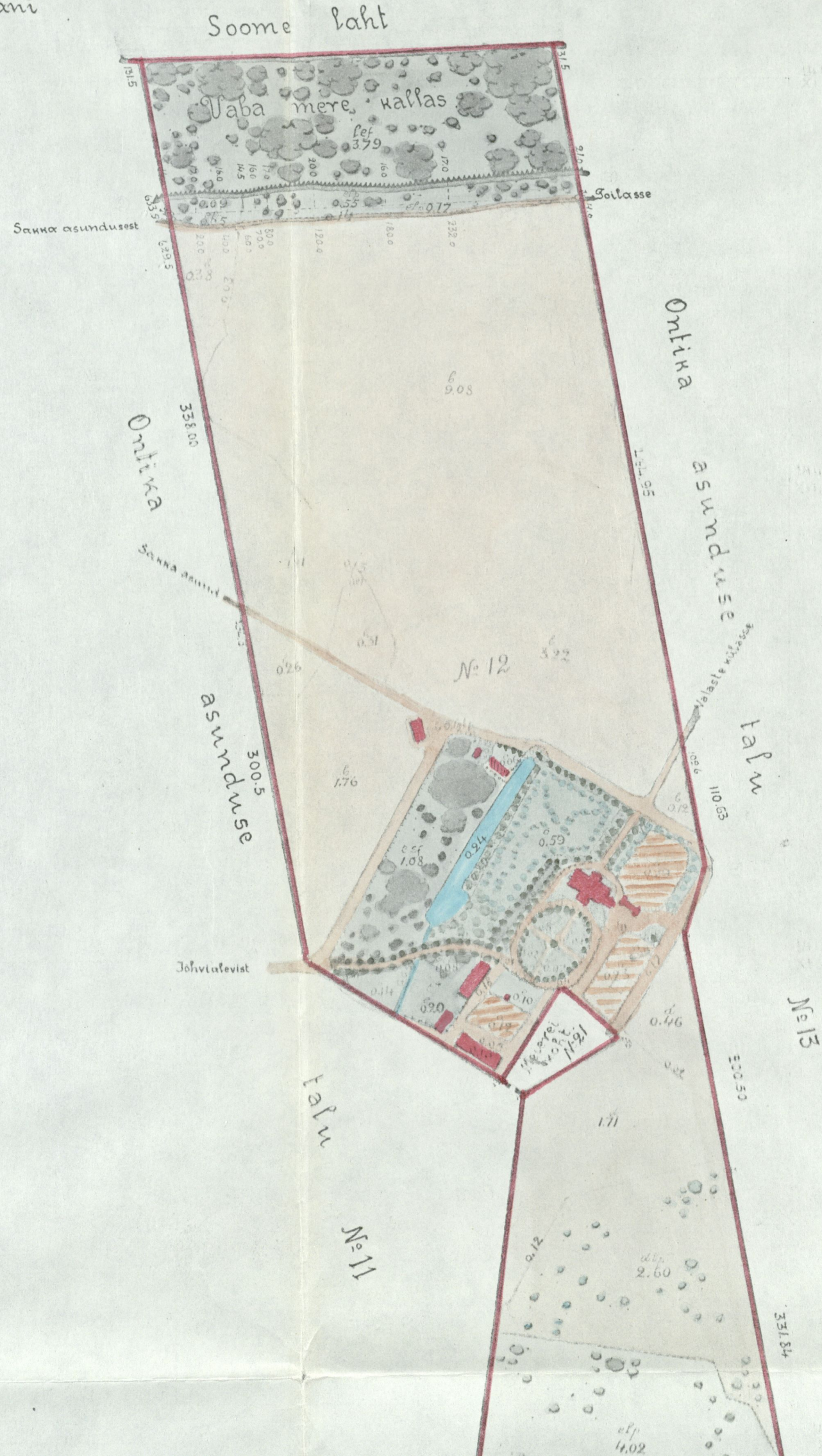

Virumaa, Järve vallas Ontika
 mõisasteraldatud mõisamaakoha
Ontika №12
 plaan.

Alustatud ja plaani valmistanud magneetilise meridiaani
 järele 1927a. maamõõtja A. Ilves.

Viru maa Ontika mõisa maadest
 planeerimise Peakomisjoni otsusega „3. veebr.
 1926 a. protokoll № 16“ eraldatud Ontika
 №12 talu plaani tunnustan digeks ja kinnitan.
 „21. juunil 1928.“
 № 2196.

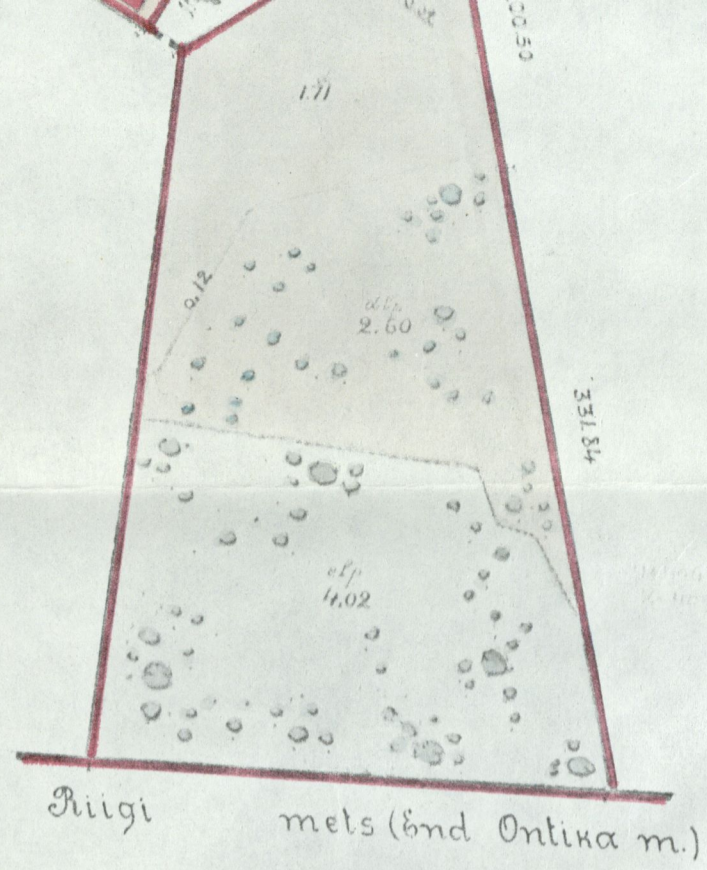
A. Ilves
 Maakorralduse Valitsuse
 Maamõõdu inspektor

Piiriandmed

Punkti №	Nurgad		Asim. väärt.		Joone pikkus	Koordinaadid	
	o	p	o	p		X	Y
						№12	
1	132	44			± 0.00	± 0.00	
2	81	31	349	31	+ 627.81	- 116.17	
3	98	21	88	00	+ 639.69	+ 223.98	
4	150	14	169	39	+ 73.46	+ 327.43	
5	209	56	199	25	+ 18.76	+ 308.17	
6	75	48	169	29	- 504.62	+ 405.41	
7	86	18	273	41	- 486.95	+ 131.03	
8	126	34	7	23	+ 113.26	+ 179.50	
9	288	32	60	49	- 67.80	+ 260.99	
10	280	50	312	17	- 19.27	+ 207.63	
11	89	12	211	27	+ 99.92	+ 158.35	
						№12a	
1	135	21			± 0.00	± 0.00	
2	89	21	129	41	- 106.95	+ 128.88	
3	257	53	220	20	- 156.50	+ 86.81	
4	98	08	162	27	- 274.80	+ 177.82	
5	91	31	224	19	- 346.36	+ 108.03	
6	94	36	312	48	- 256.07	+ 10.54	
7	288	10	38	12	- 221.39	+ 37.83	
8	150	51	290	02	- 153.95	- 147.16	
9	222	10	319	08	- 96.70	- 196.69	
10	114	45	276	58	- 86.29	- 281.86	
11	77	11	342	13	- 26.14	- 301.16	
						№12b	
			85	02			

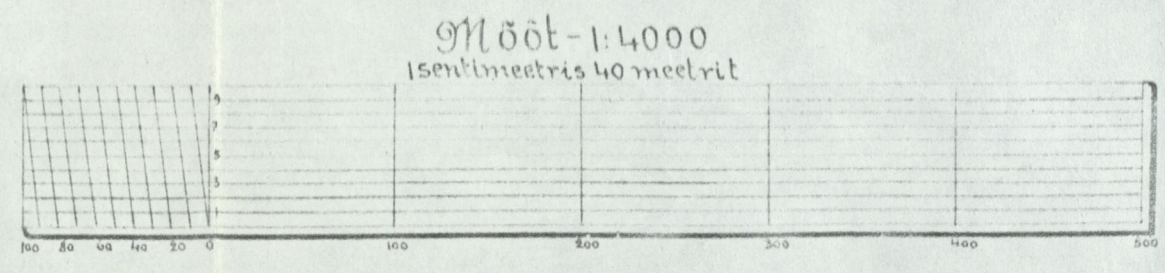
talv
№ 11

Ennustatsioon

Signat.	Maaliigid	Hektarid	Tümmud
• õ	Õljapuu aed	0.87	0.80
a. b	Õli-õllumaa	17.12	15.66
d. d. l. p.	Õleinamaa	5.41	4.95
e. e. l. p.	Õharjamaa	6.48	5.93
l. e. s.	Õhelsõnaka mere kallas	3.79	3.47
	Vesi	0.60	0.55
	Õeed, õued ja õitumaa	2.04	1.87
	Õõõõõõ	36.31	33.23
d. l. p.	Õleinamaa	6.93	6.34
	Vesi	0.01	0.01
	Õõõõõõ	6.94	6.35
	Õõõõõõ	4.324	39.58

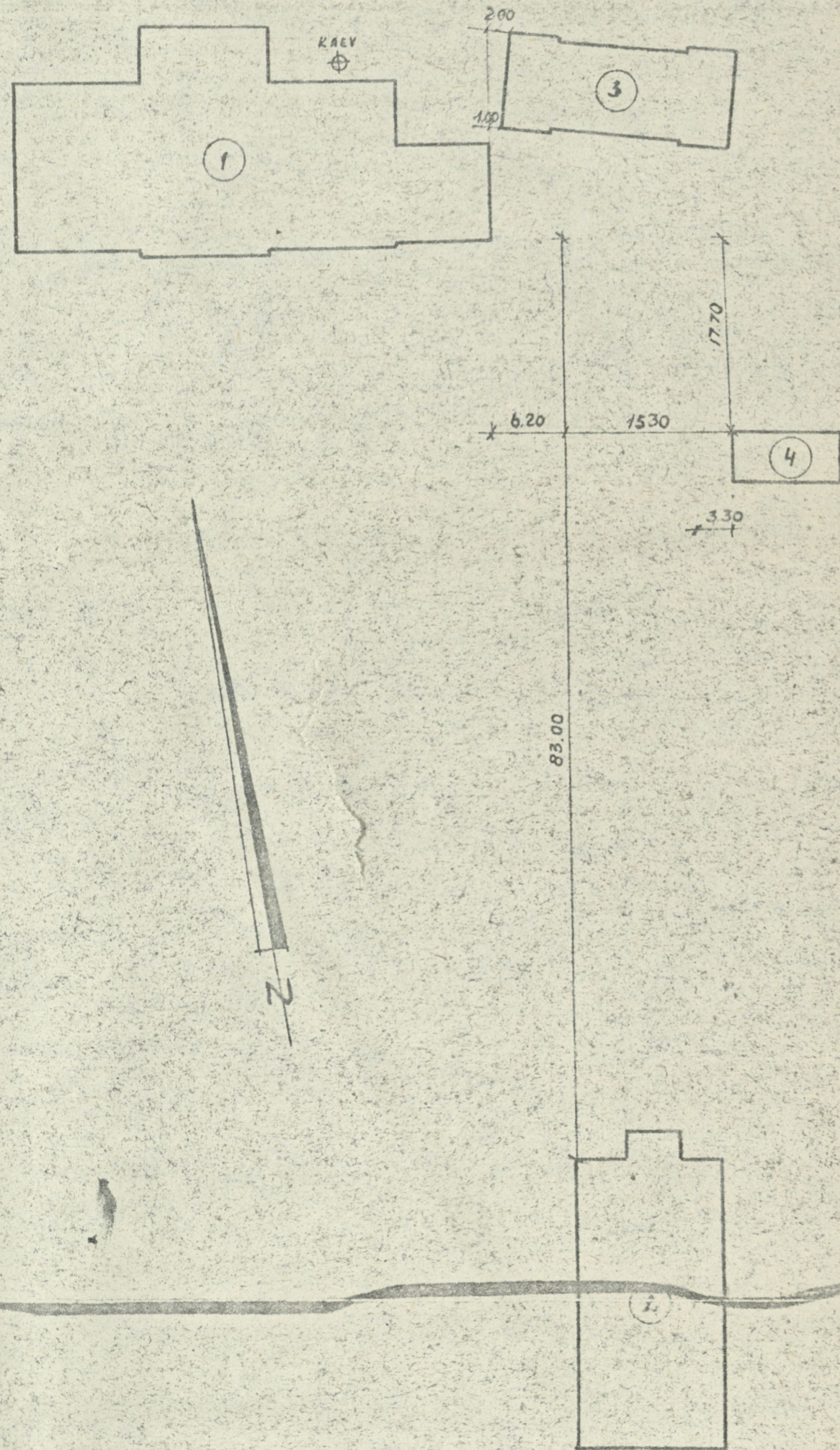
Neli nümmerd nõlm ja kaaskümme neli saajandi kuu ha.

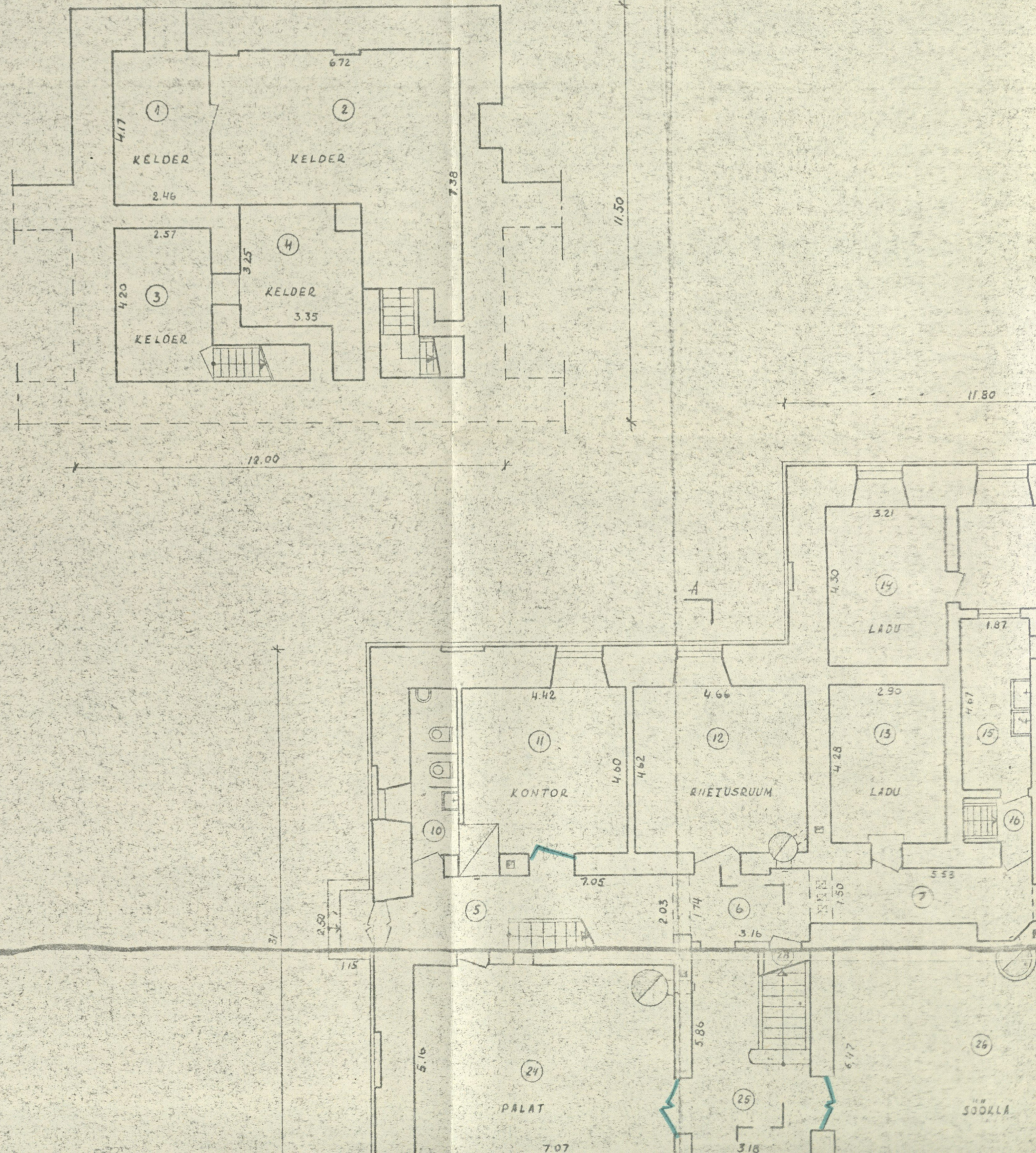
Maamõõtja A. Flies.
Tartus, 15. novembril 1927 a.
Tõestanud 18. VI. 28.
A. Flies
Maamõõtu Reetent

13

ASENDIPLAAN

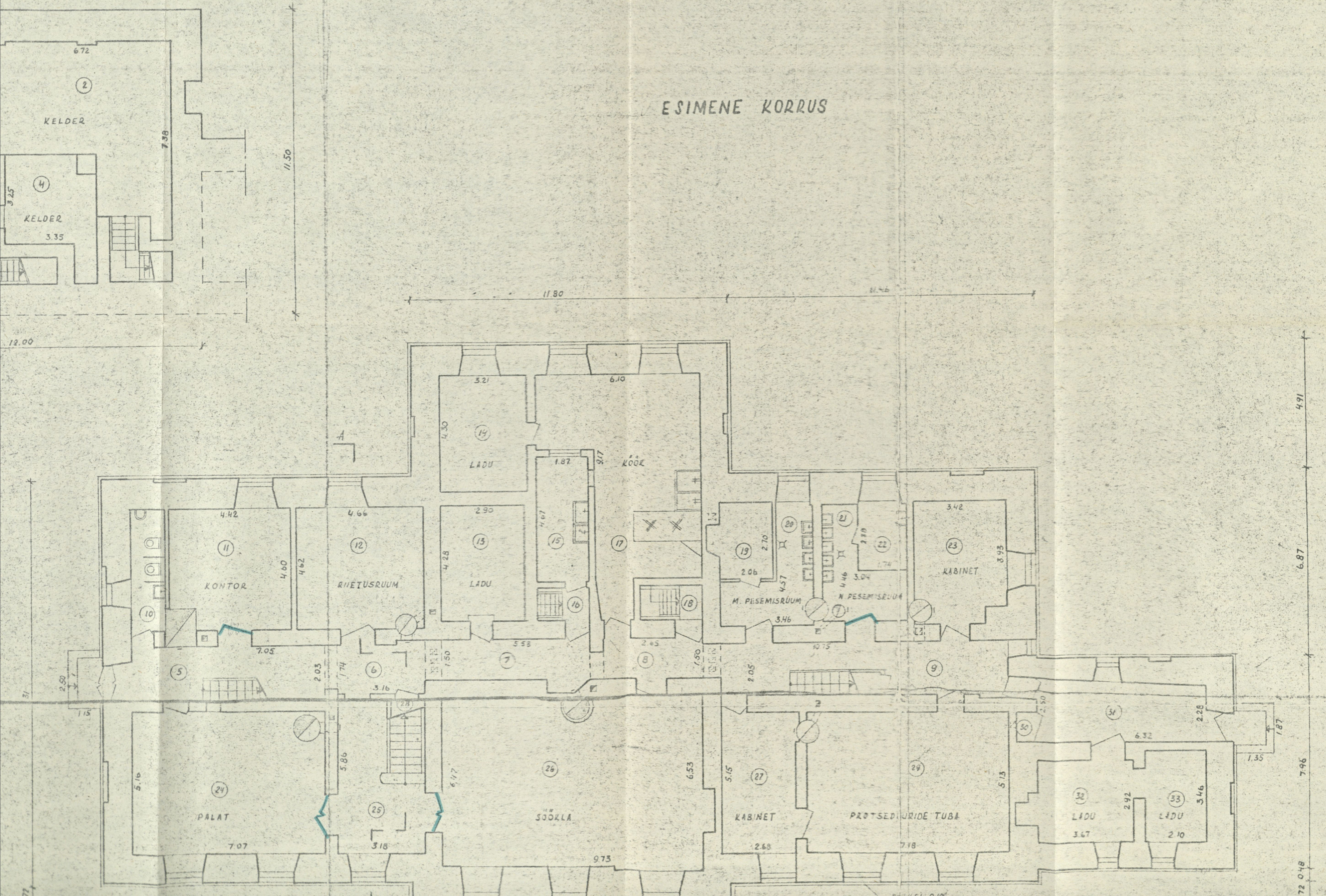

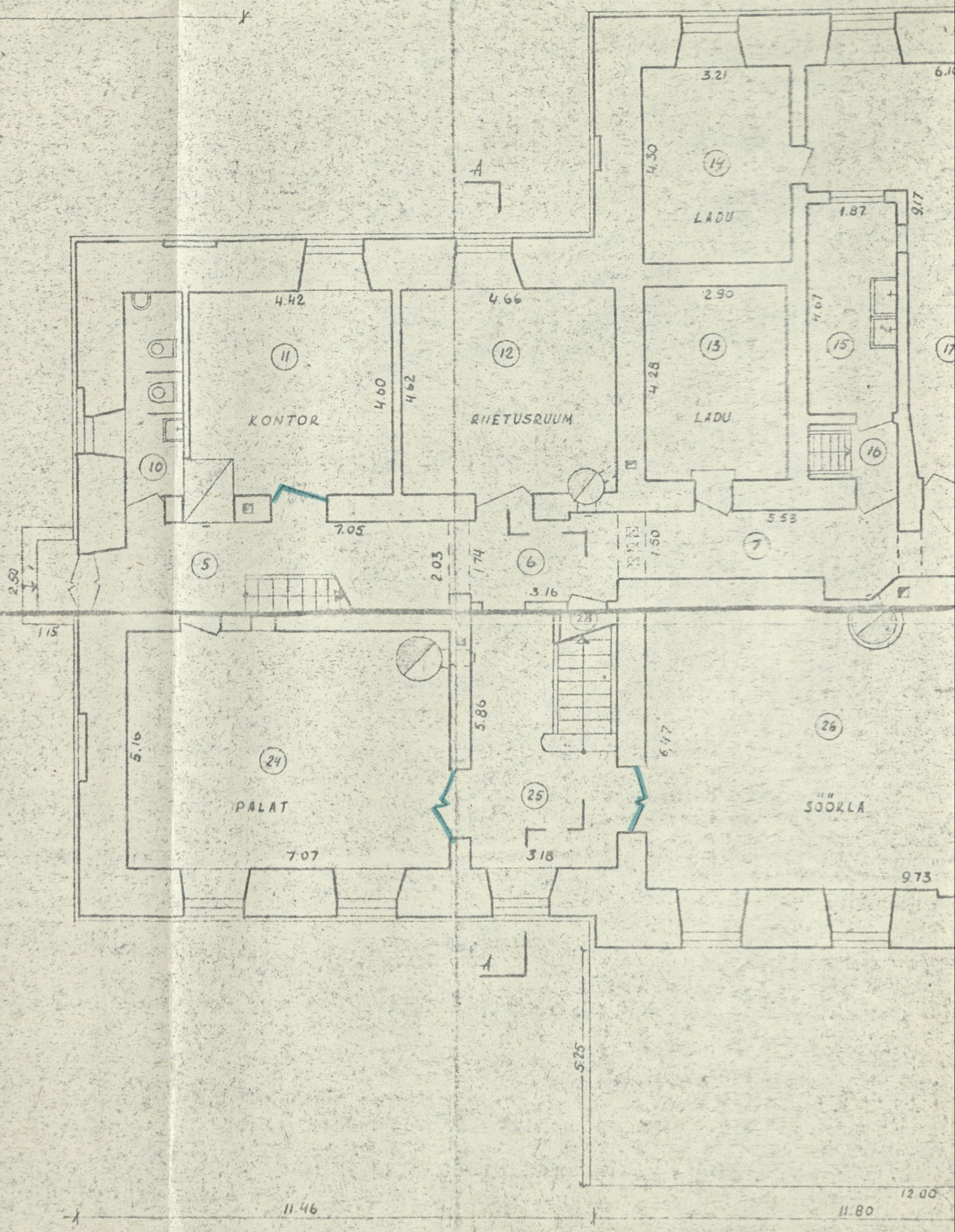
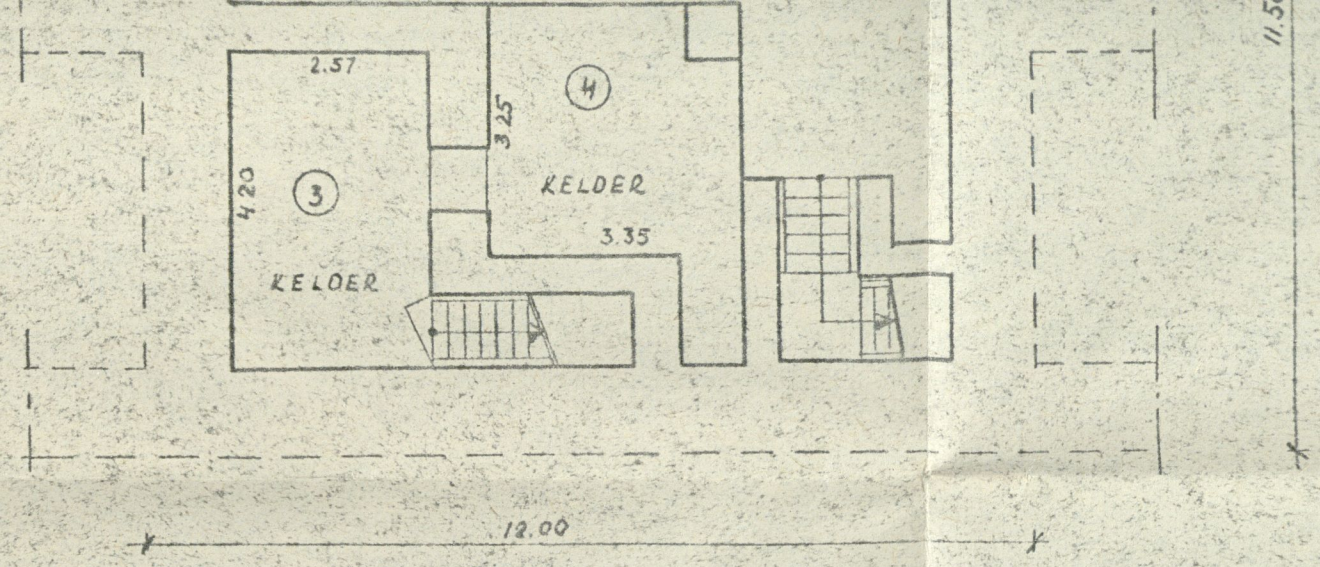
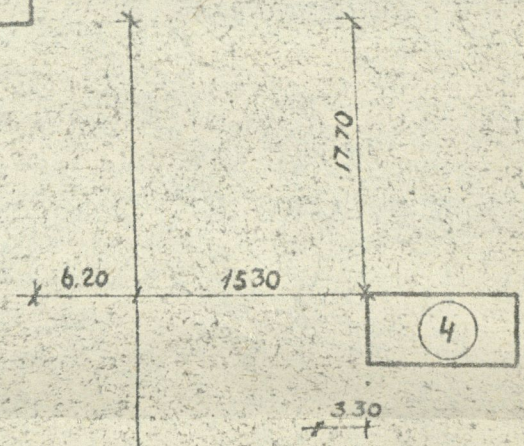
KELDRIKORRUS

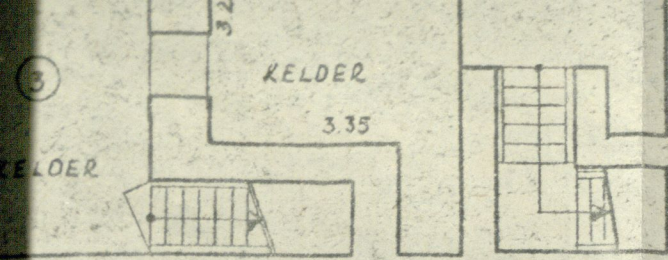

KORRUS

ESIMENE KORRUS

12.00

11.80

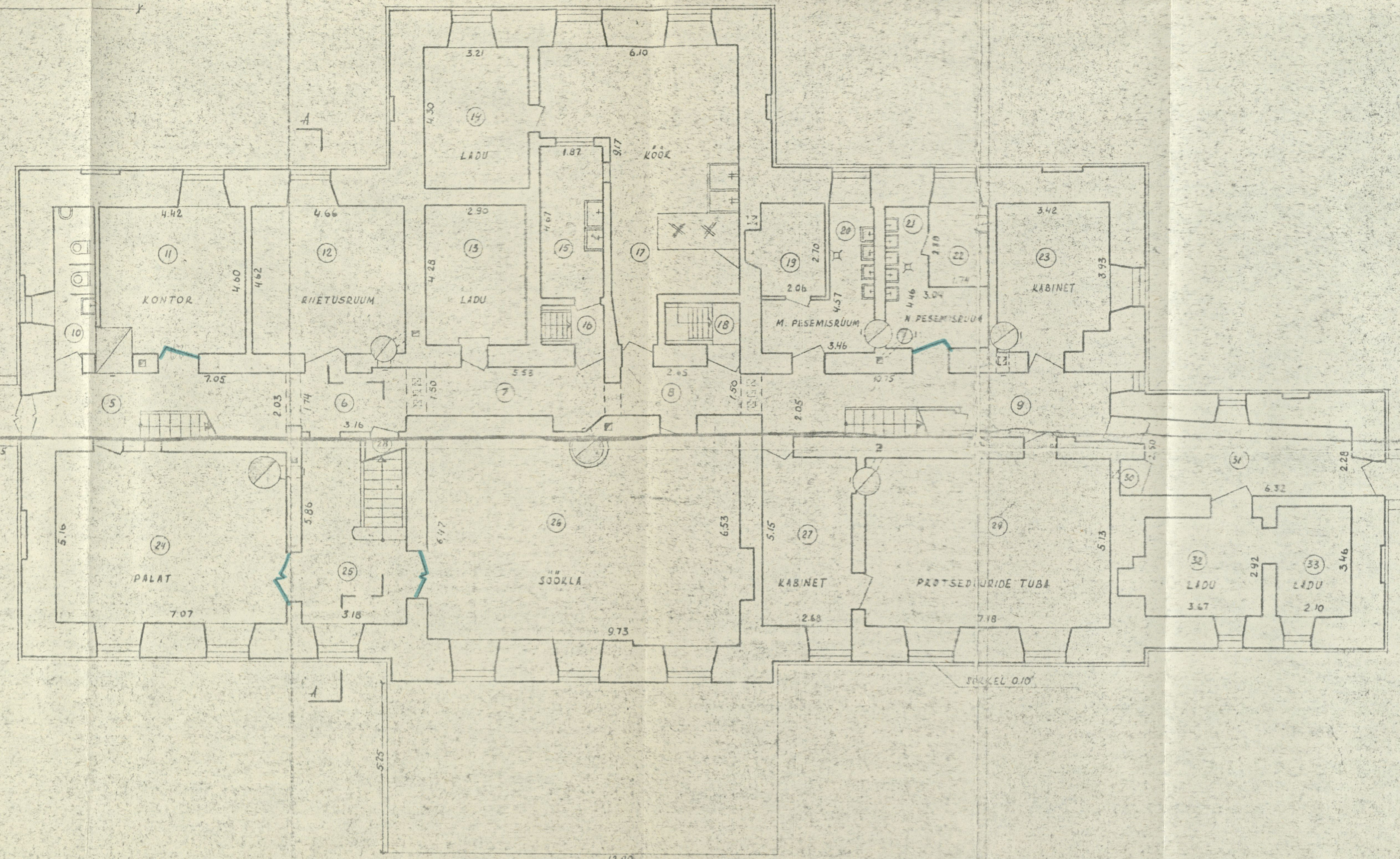
11.46

4.91

6.87

7.96

0.72 0.48

11.46

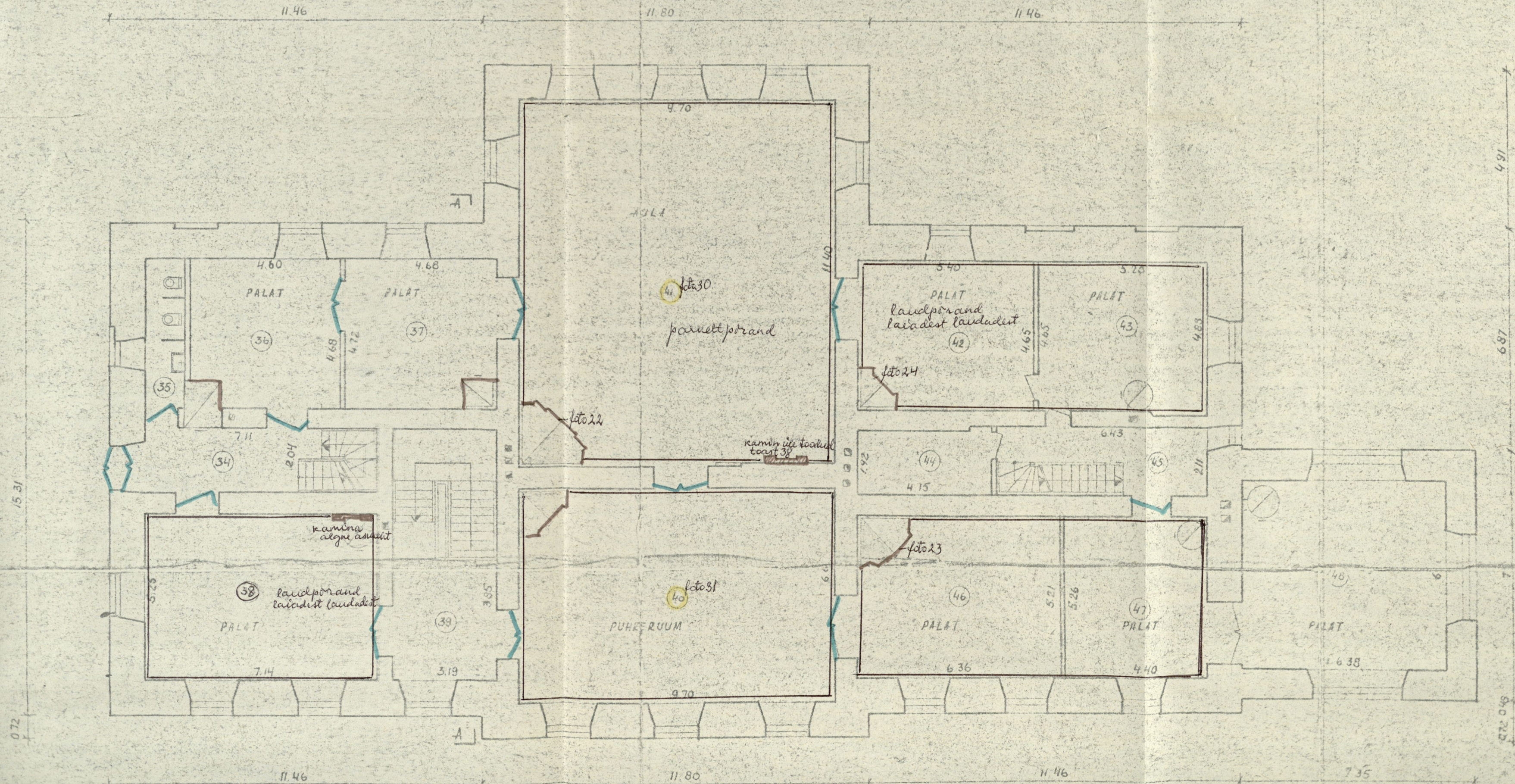
11.80

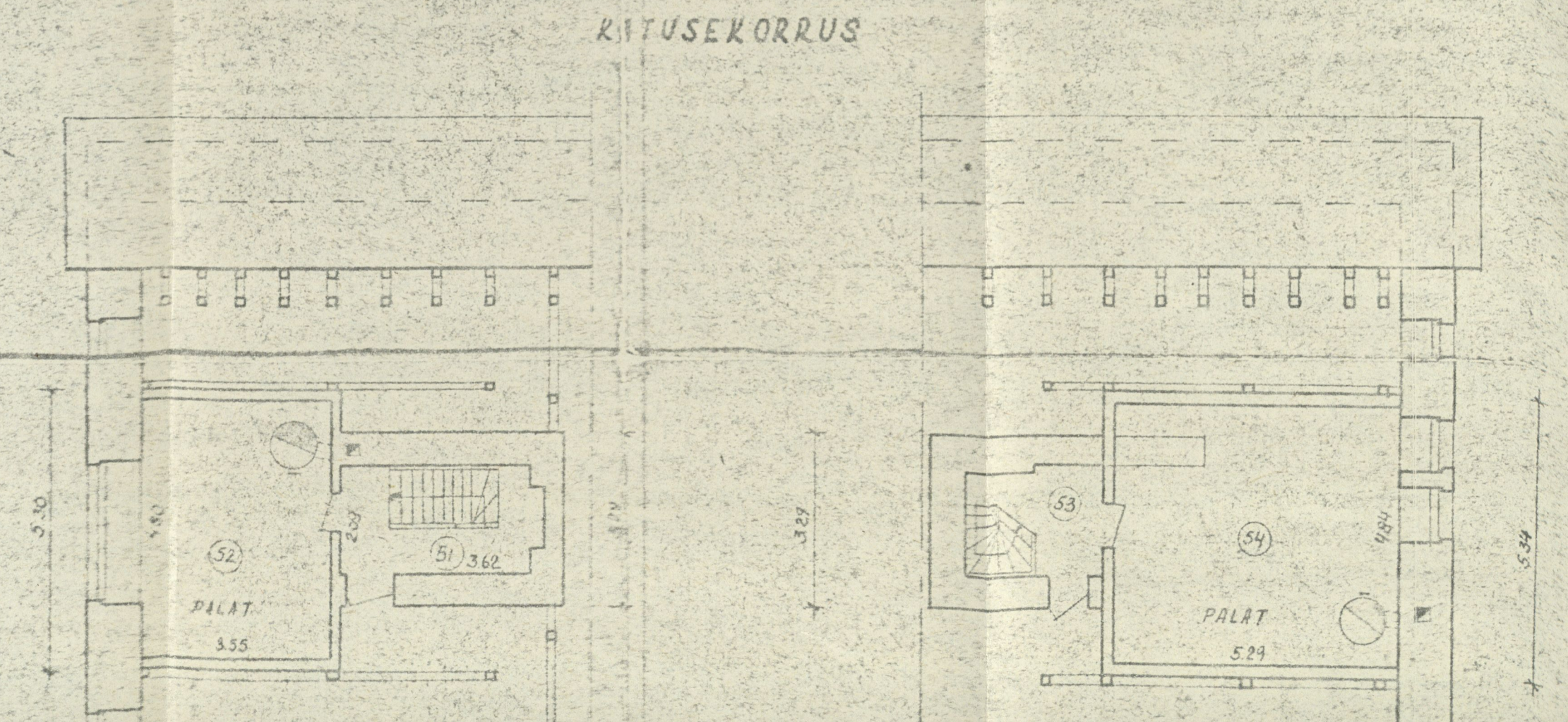
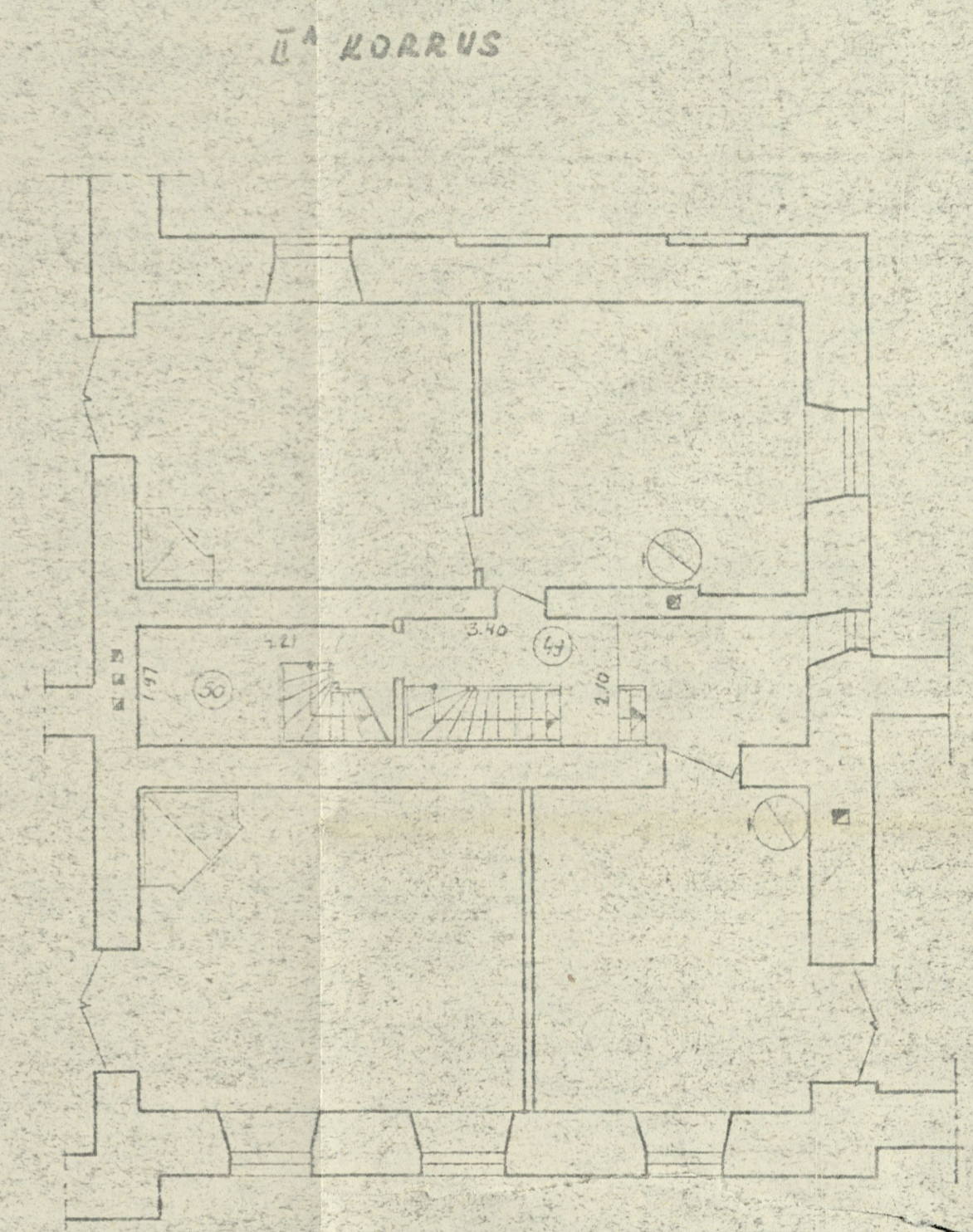
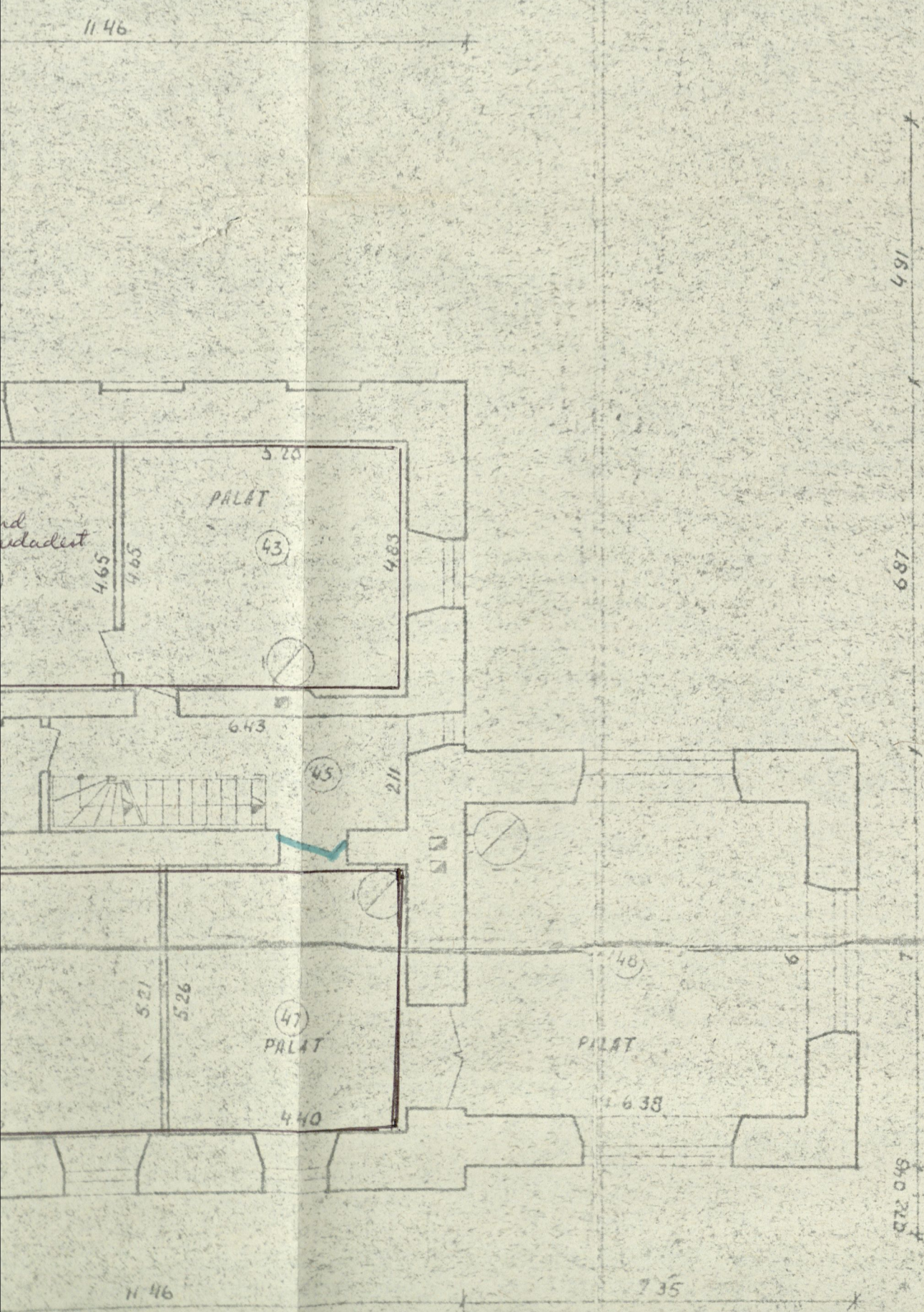
12.00

11.46

7.35

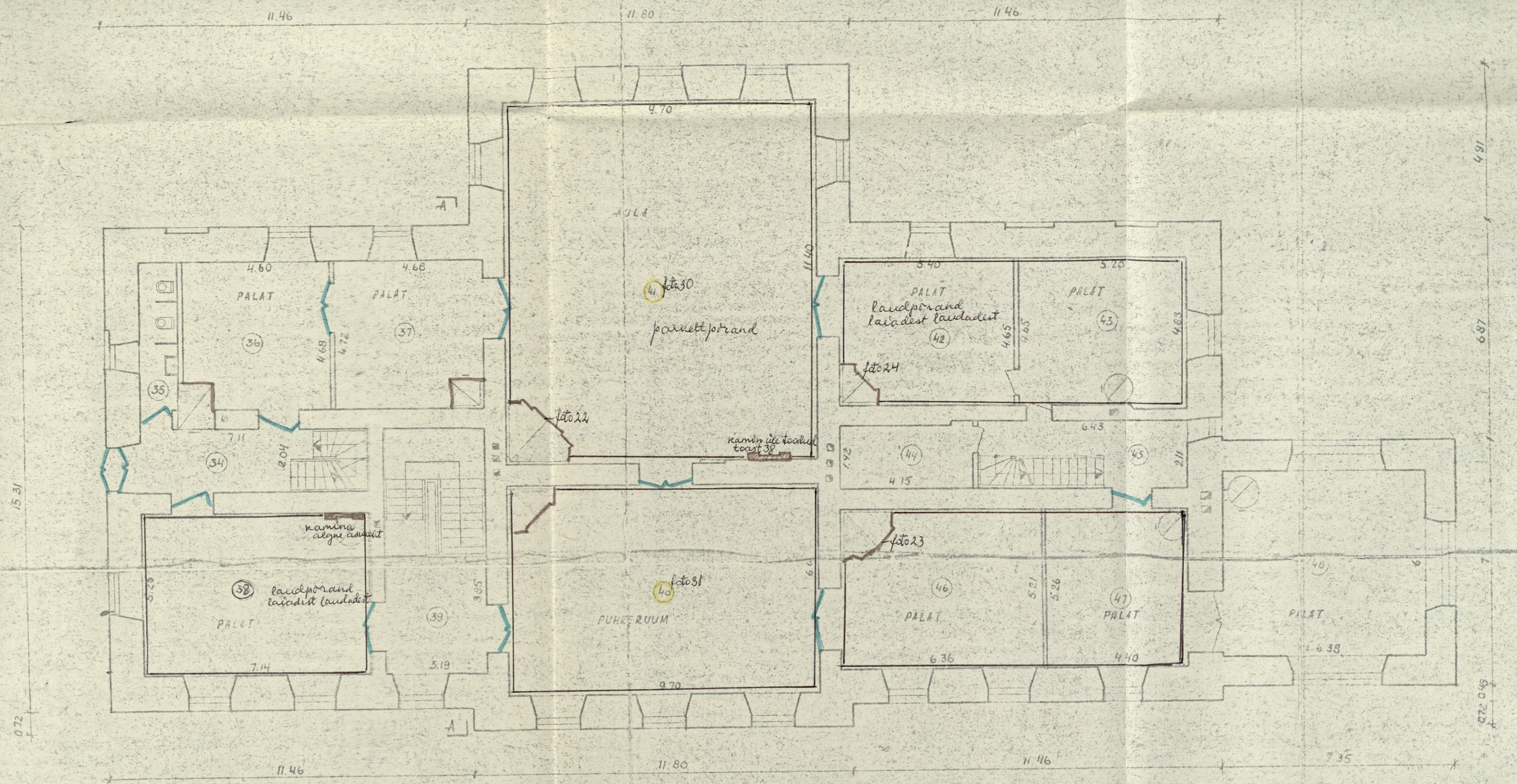
TEINE KORRUS

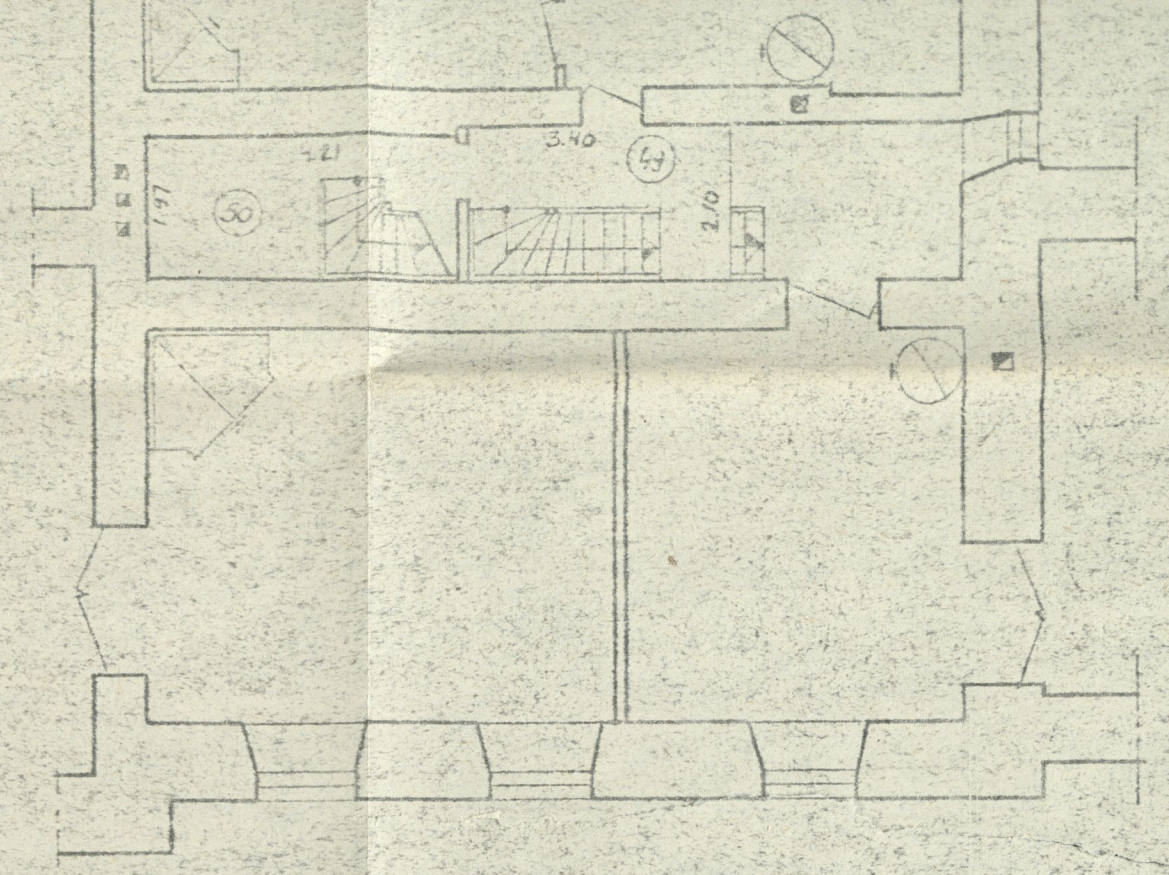

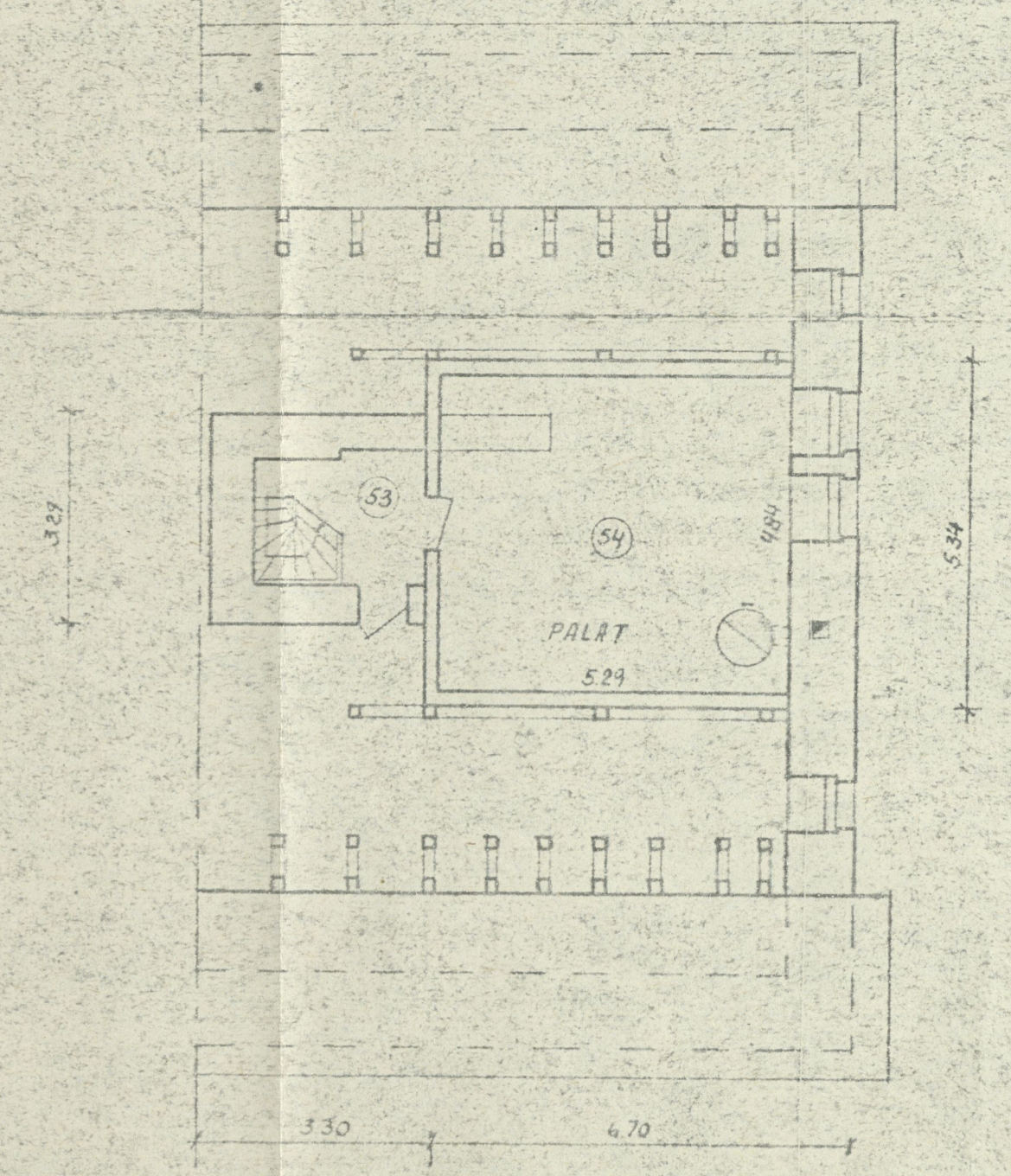
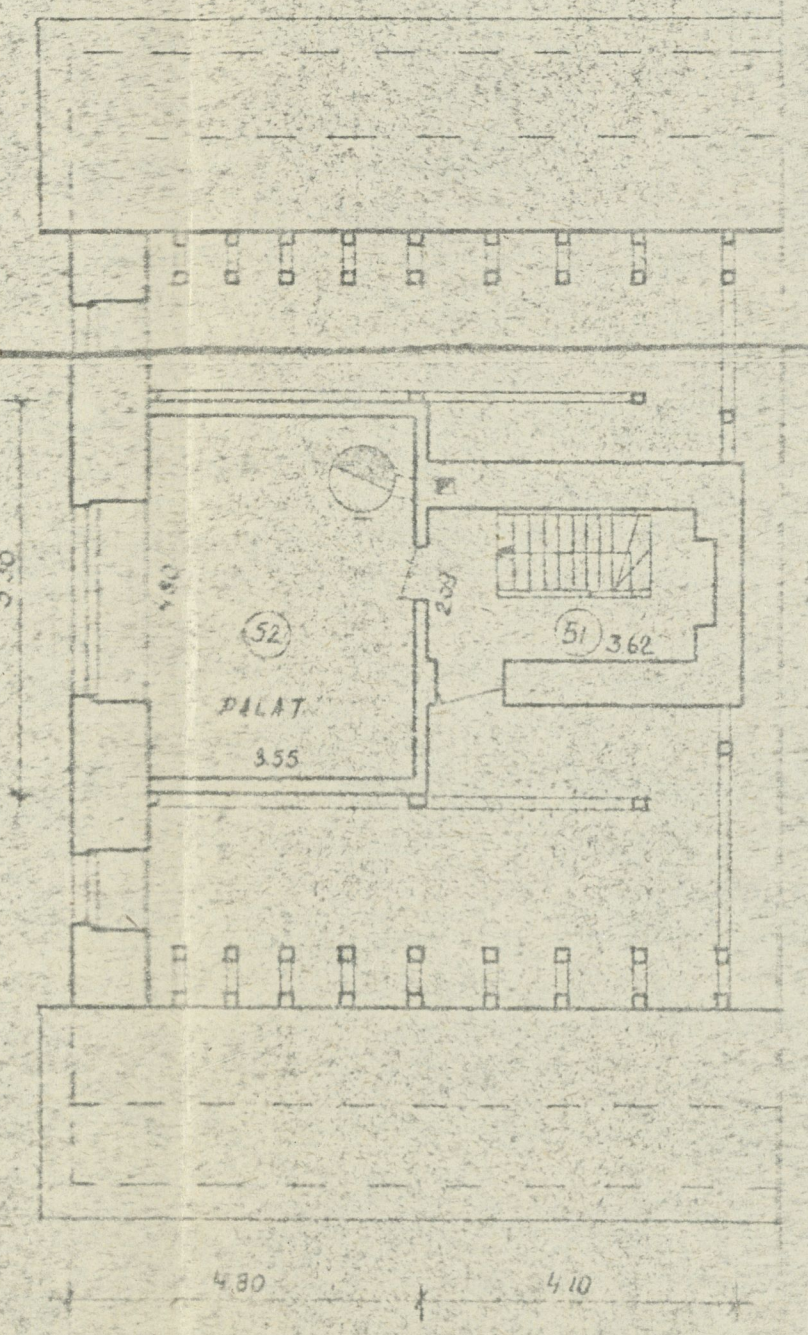
Ü^A KORRUS

KÕRUSEKORRUS

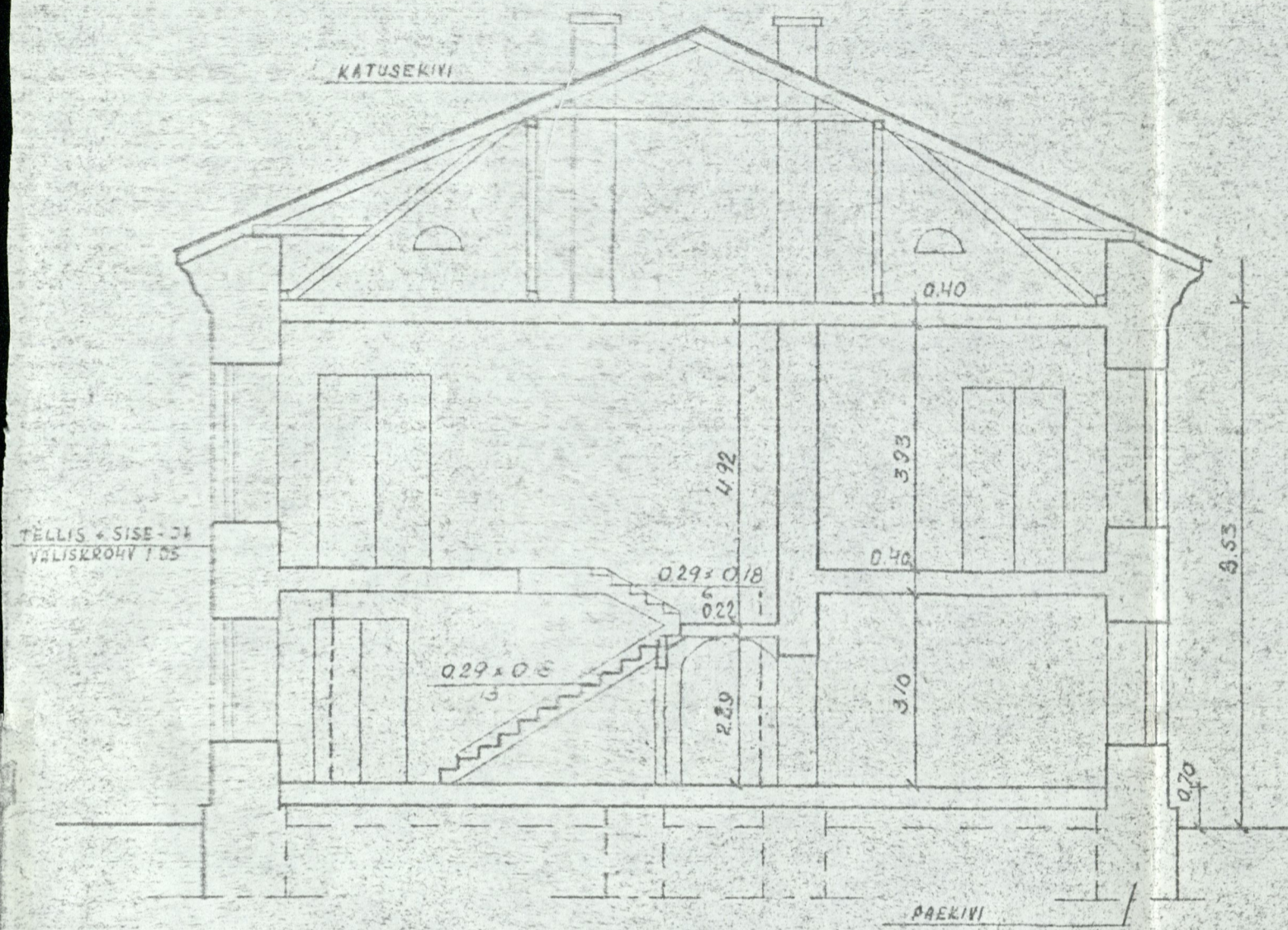

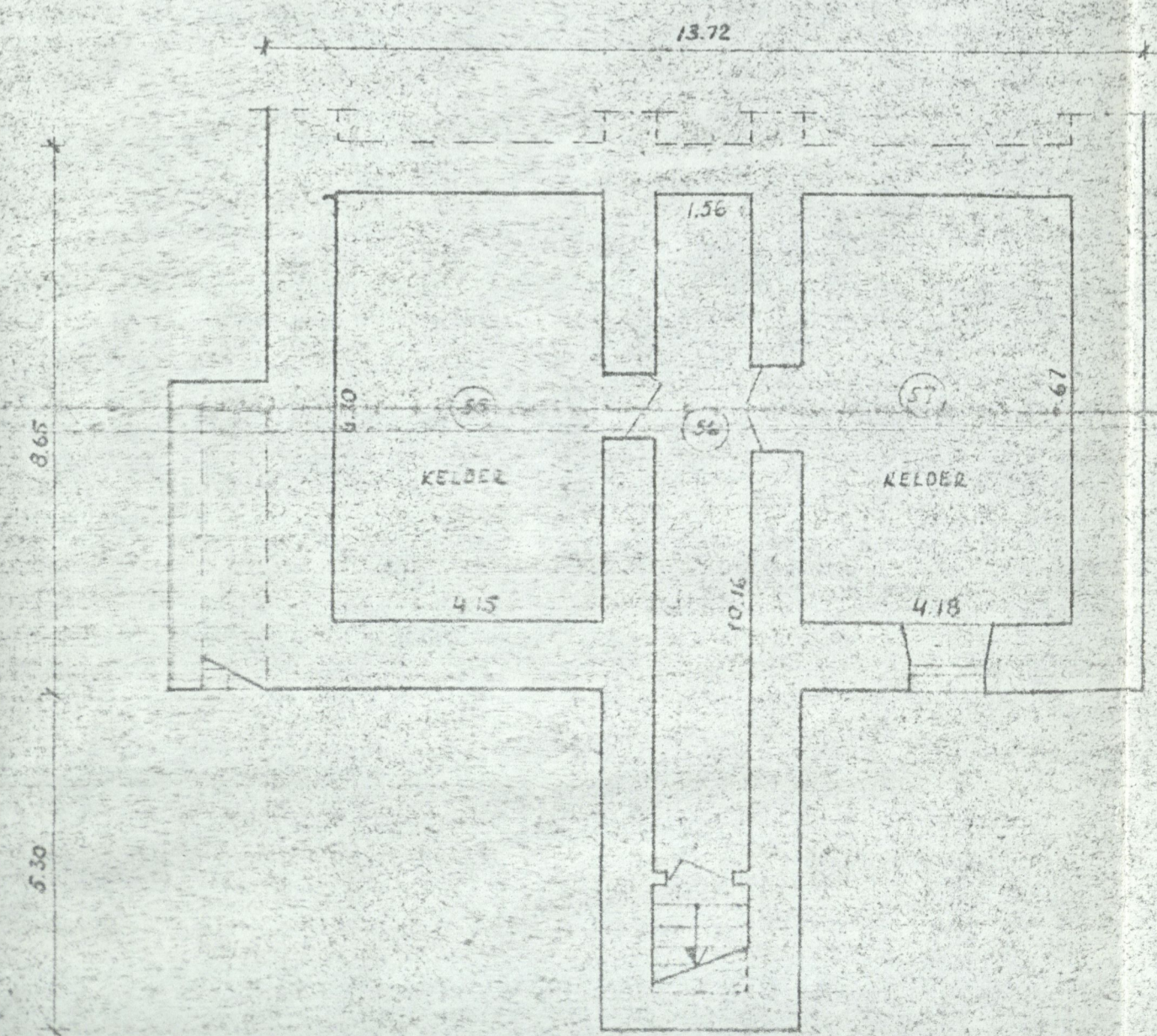
RITUSEKORRUS

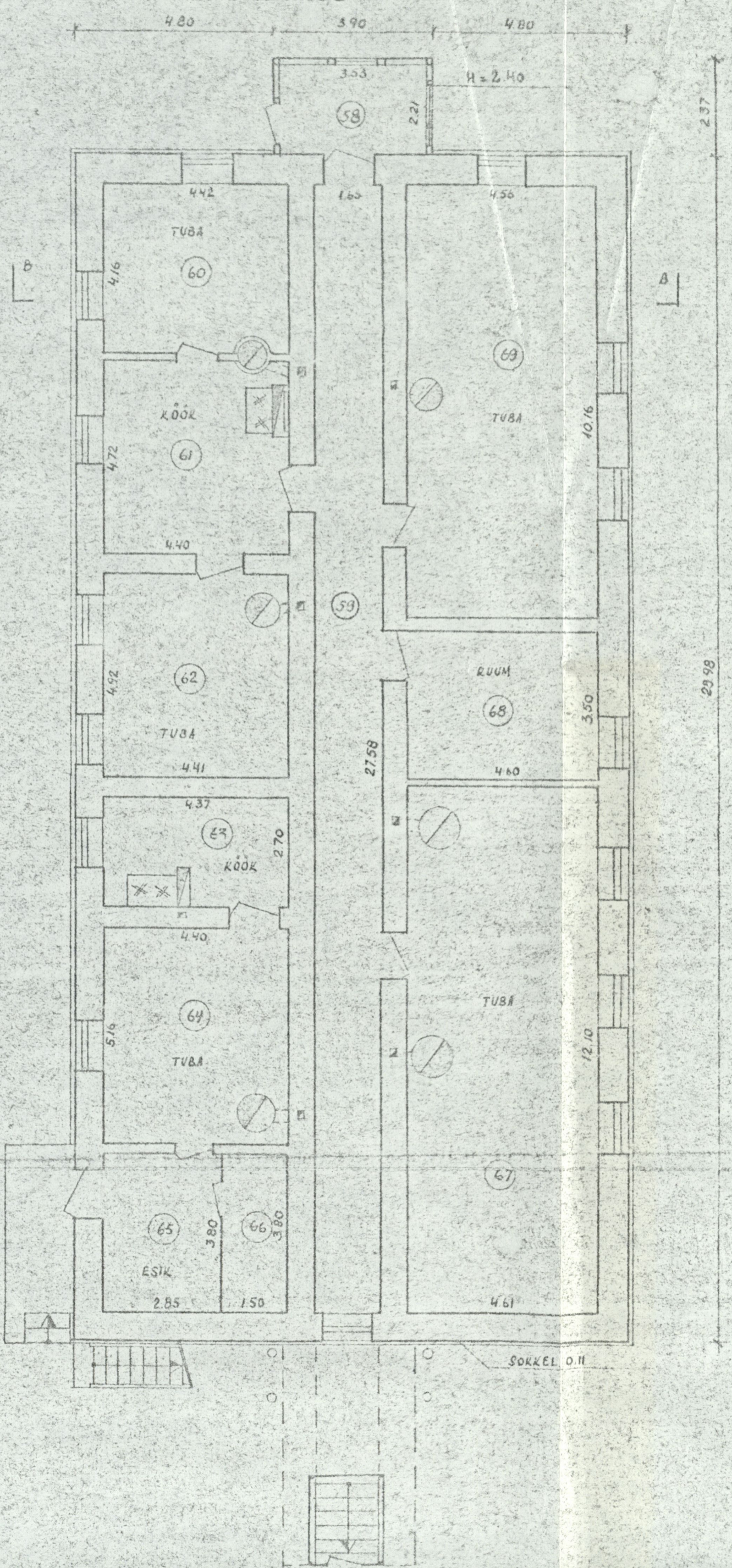
LÕIGE A-A

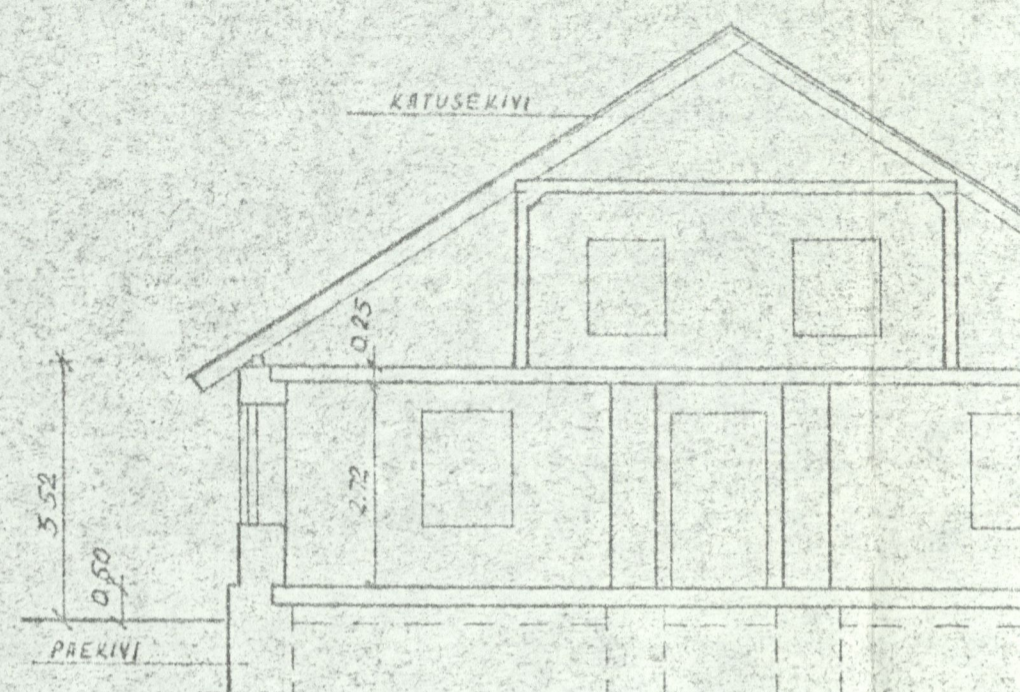
KELDRIKORRUS

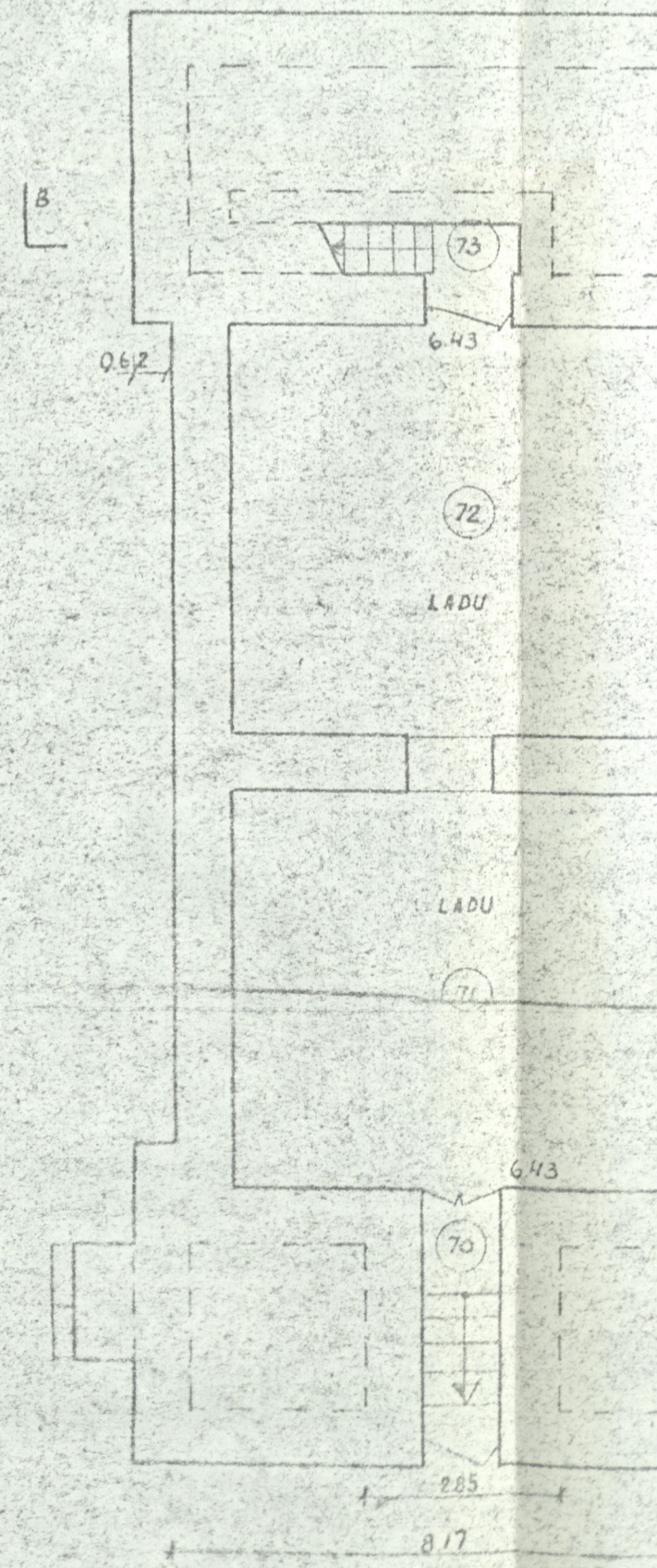
ESIMENE KORRUS

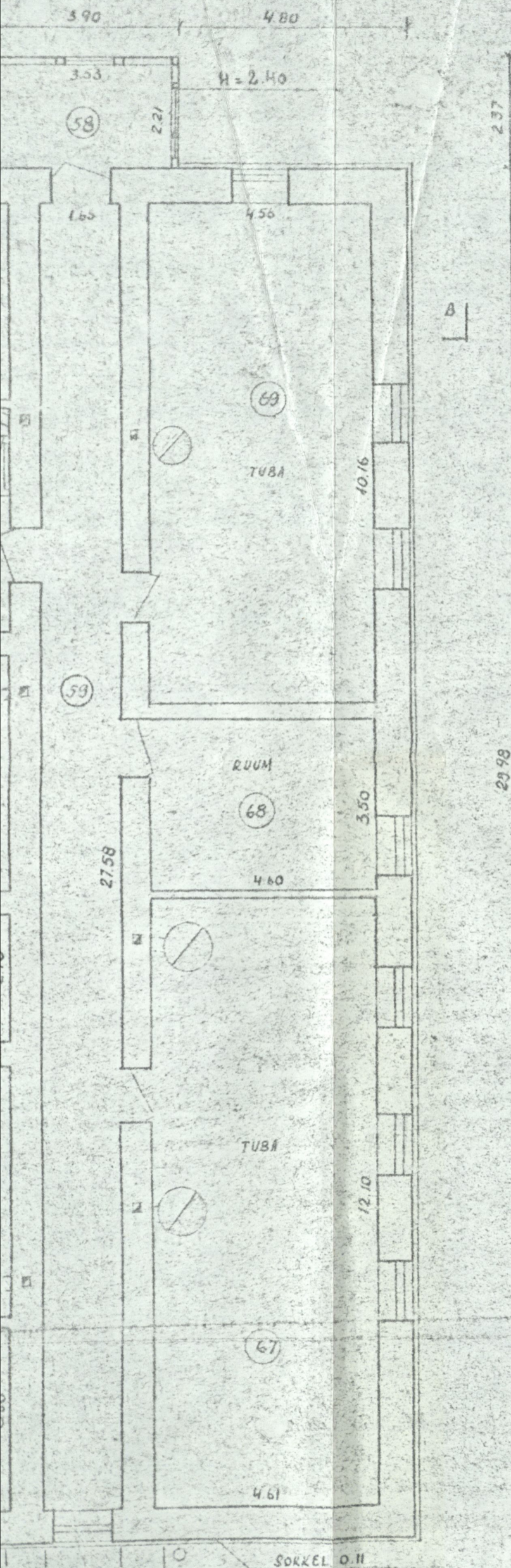
LÕIGE B-B

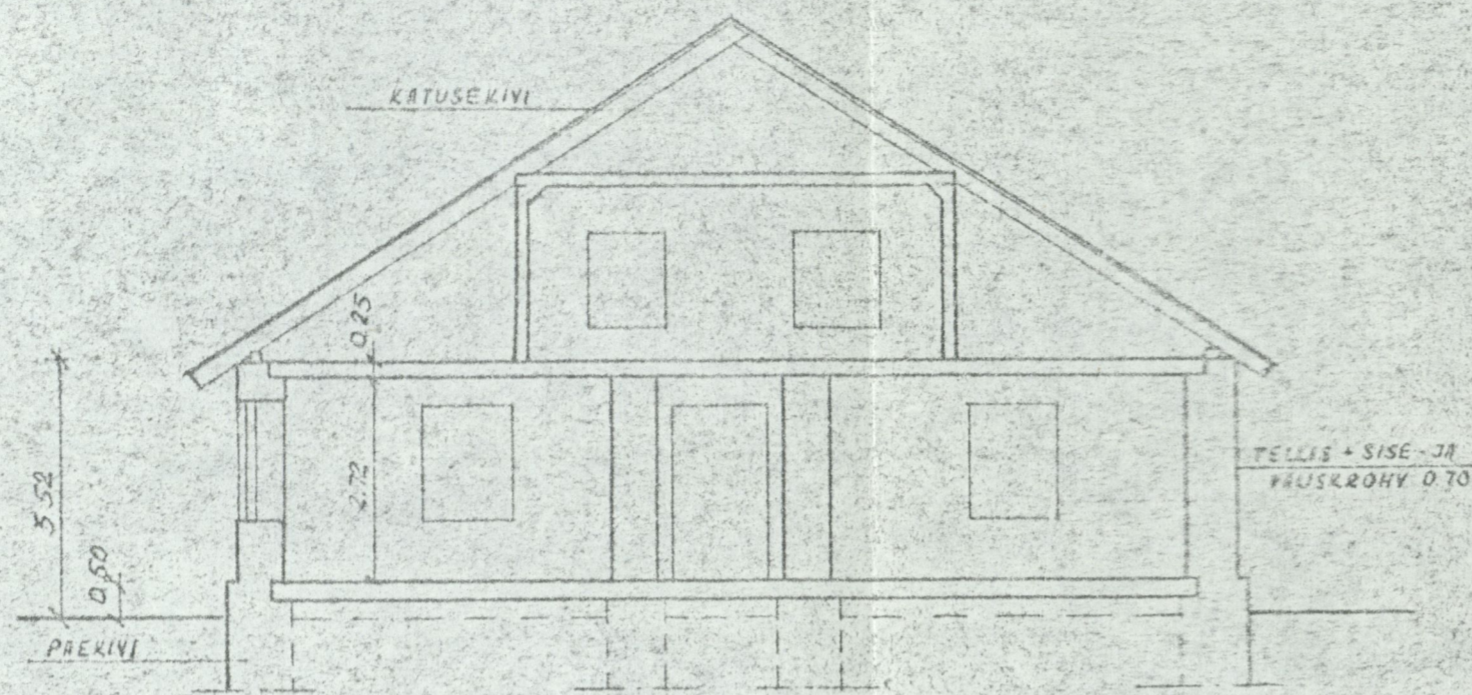
KELDRIKORRUS

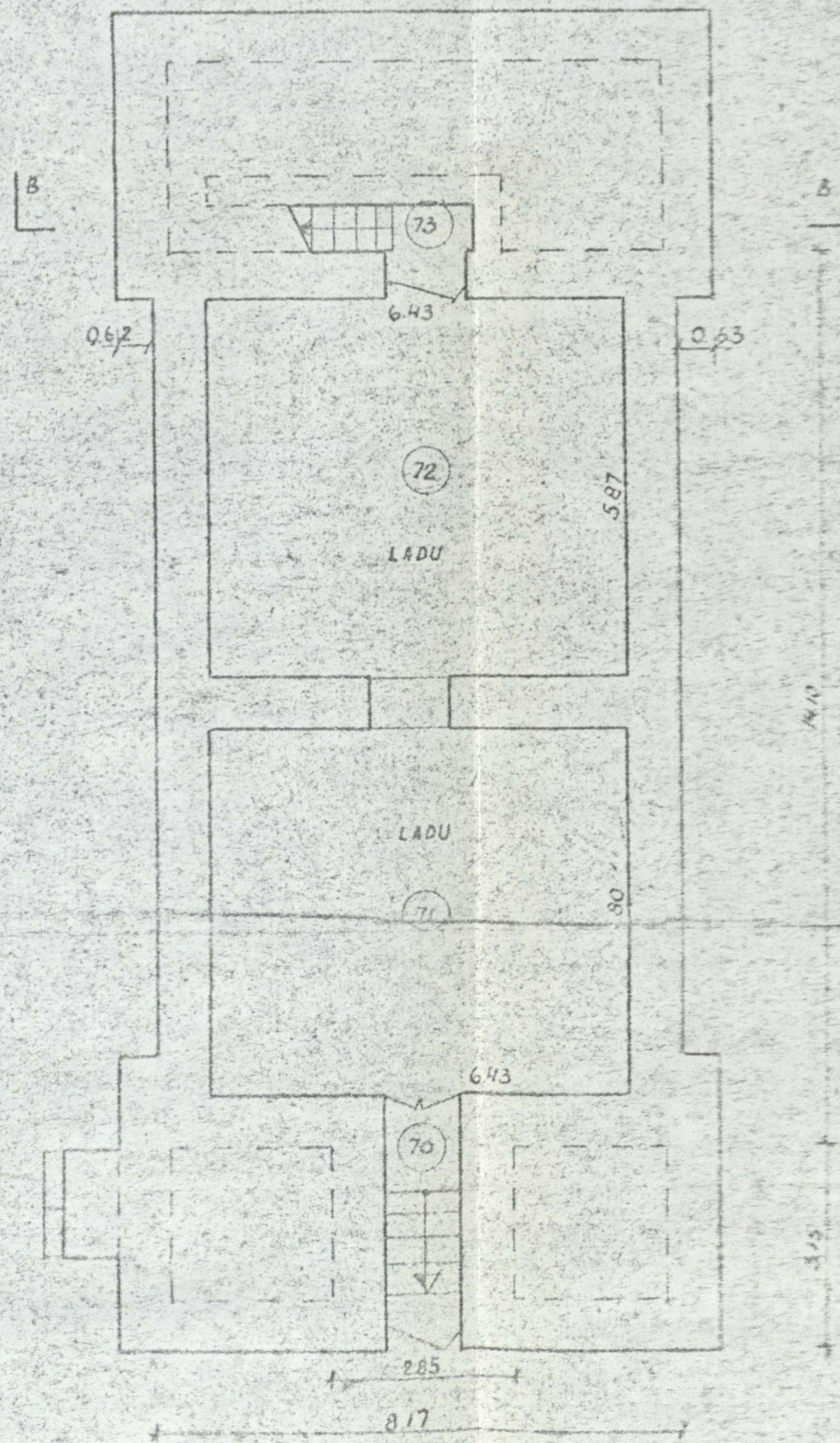
RRUS

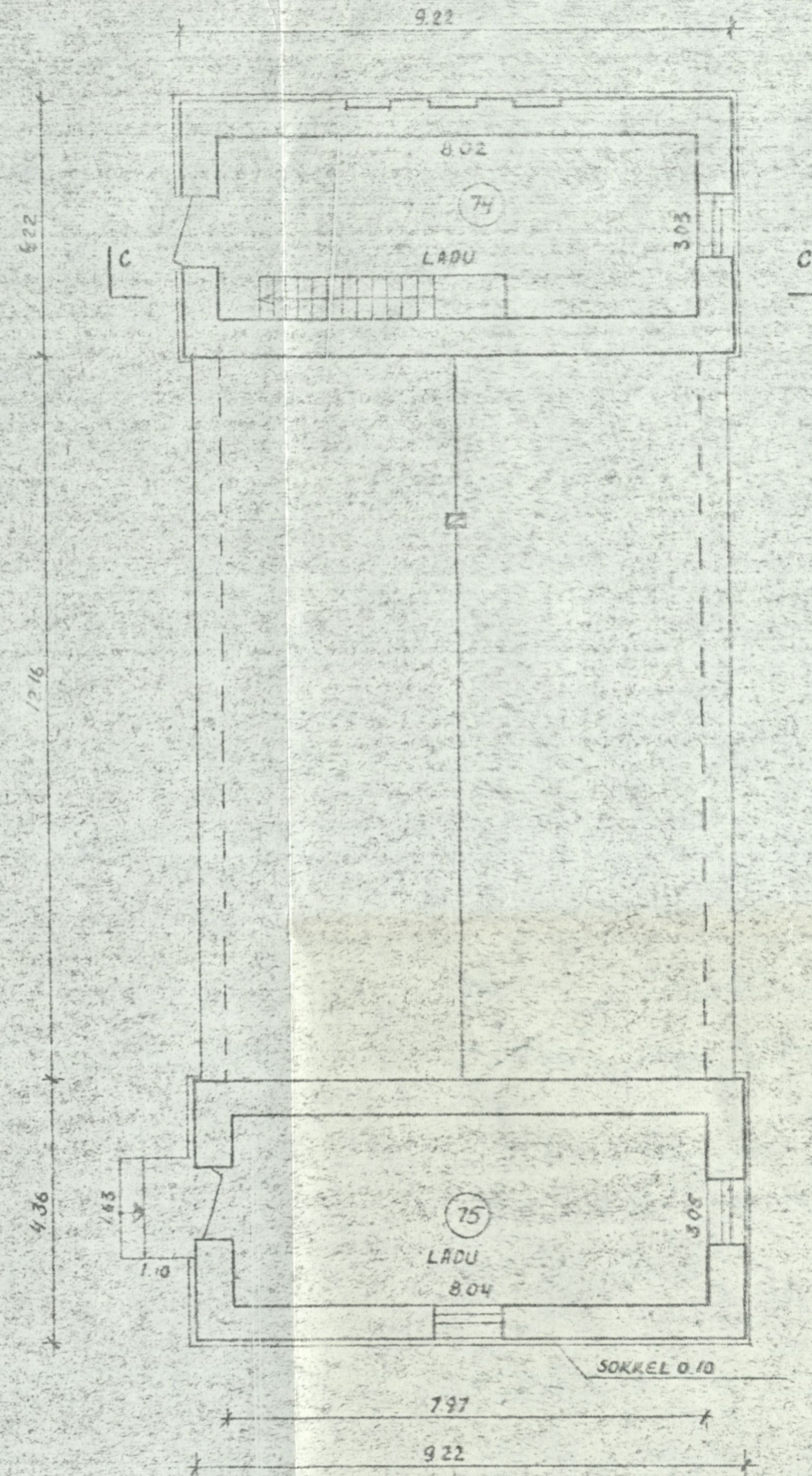
LÖIGE B-B

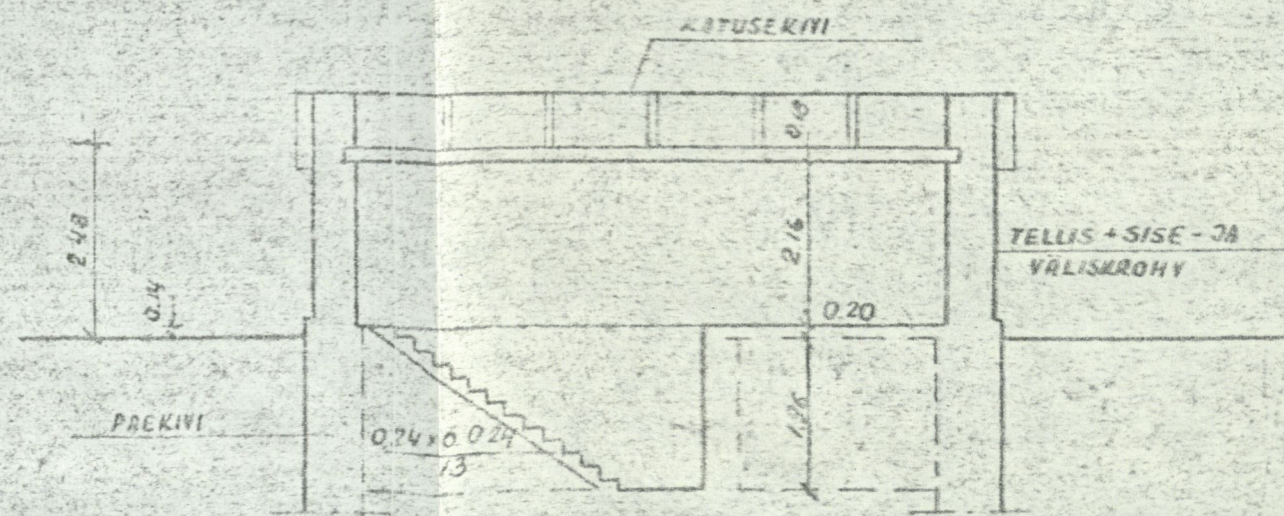
KELDRIKORRUS

ESIMENE KORRUS

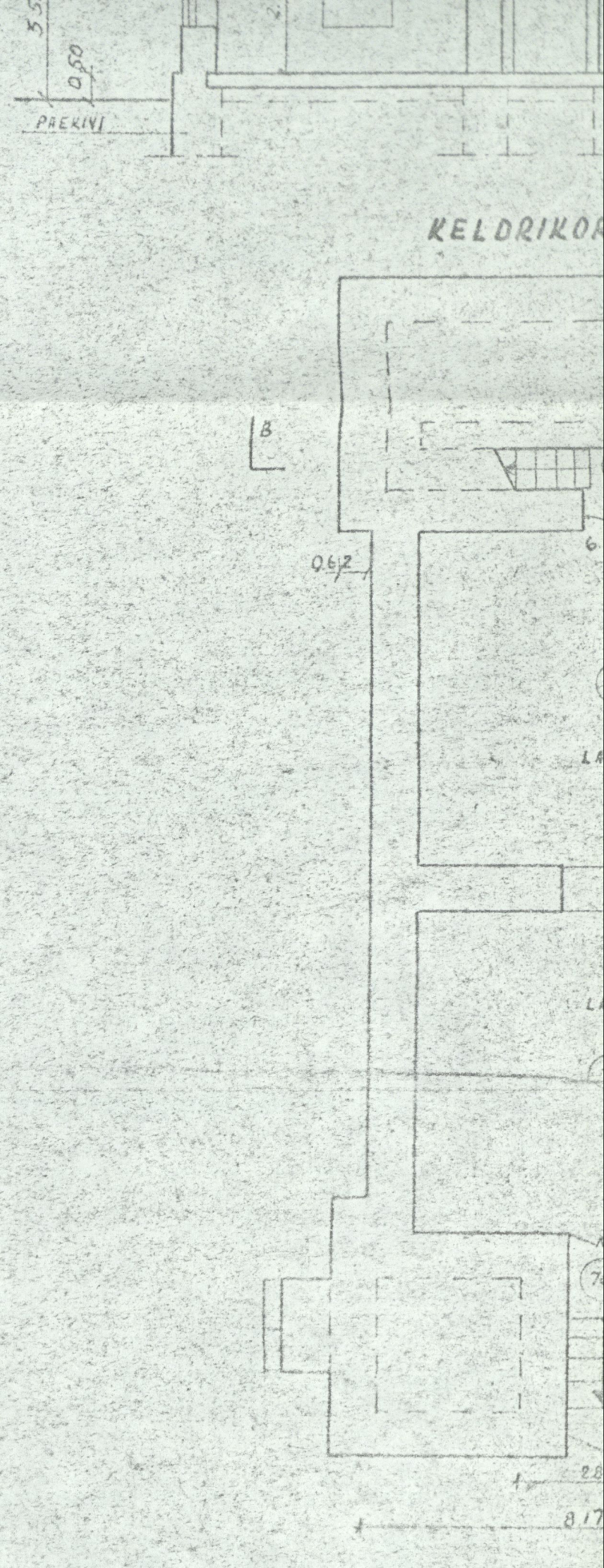
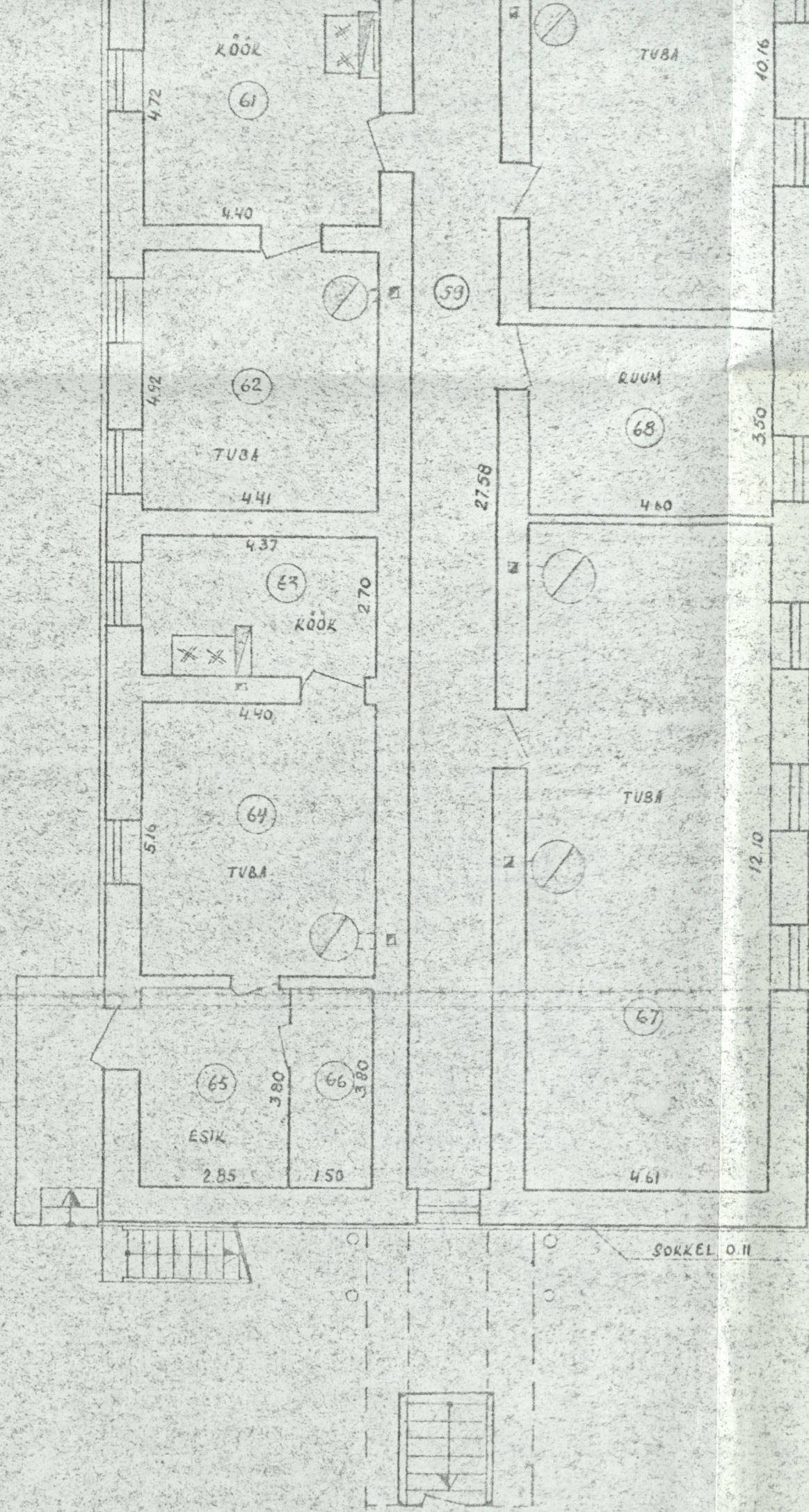
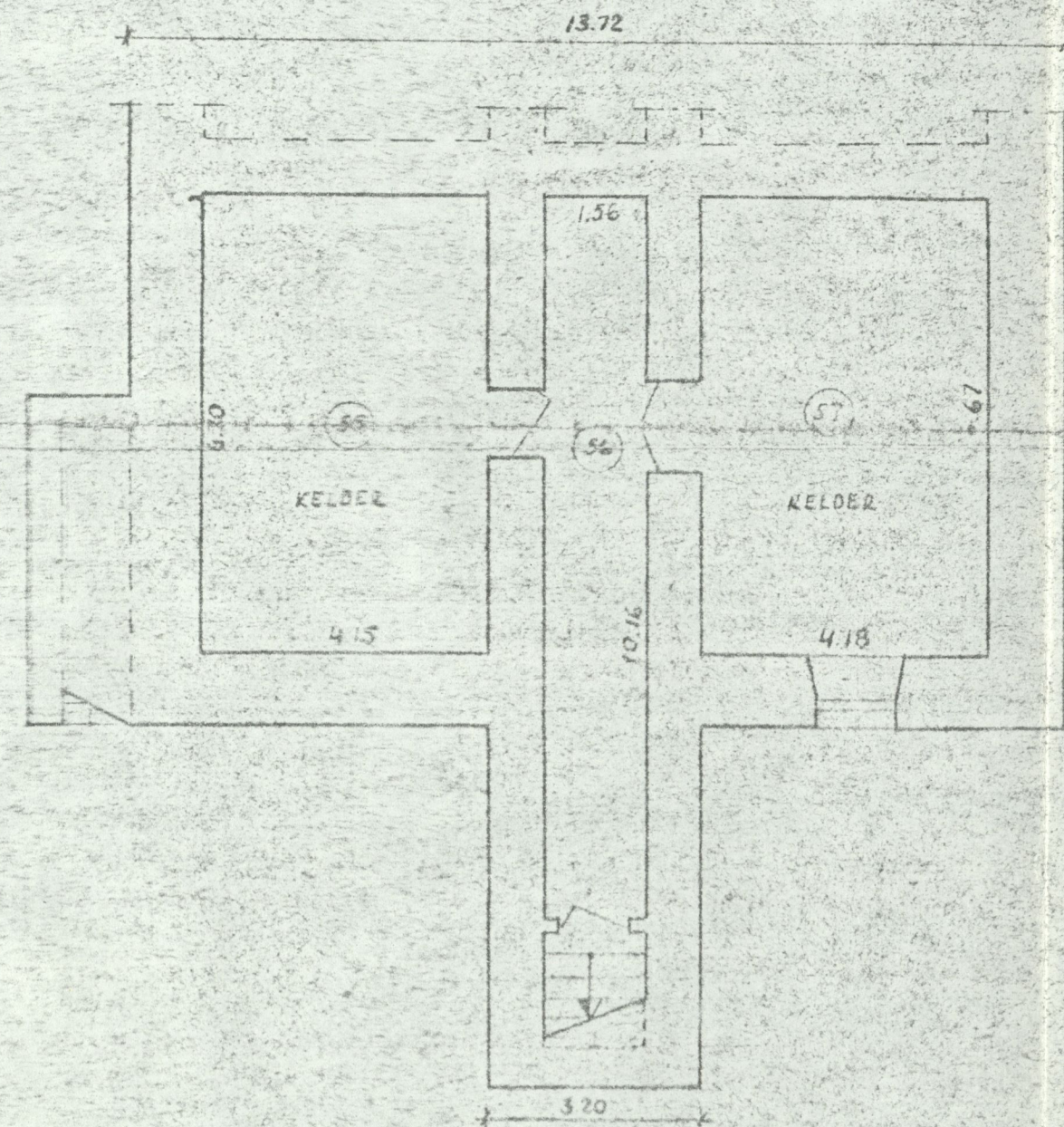

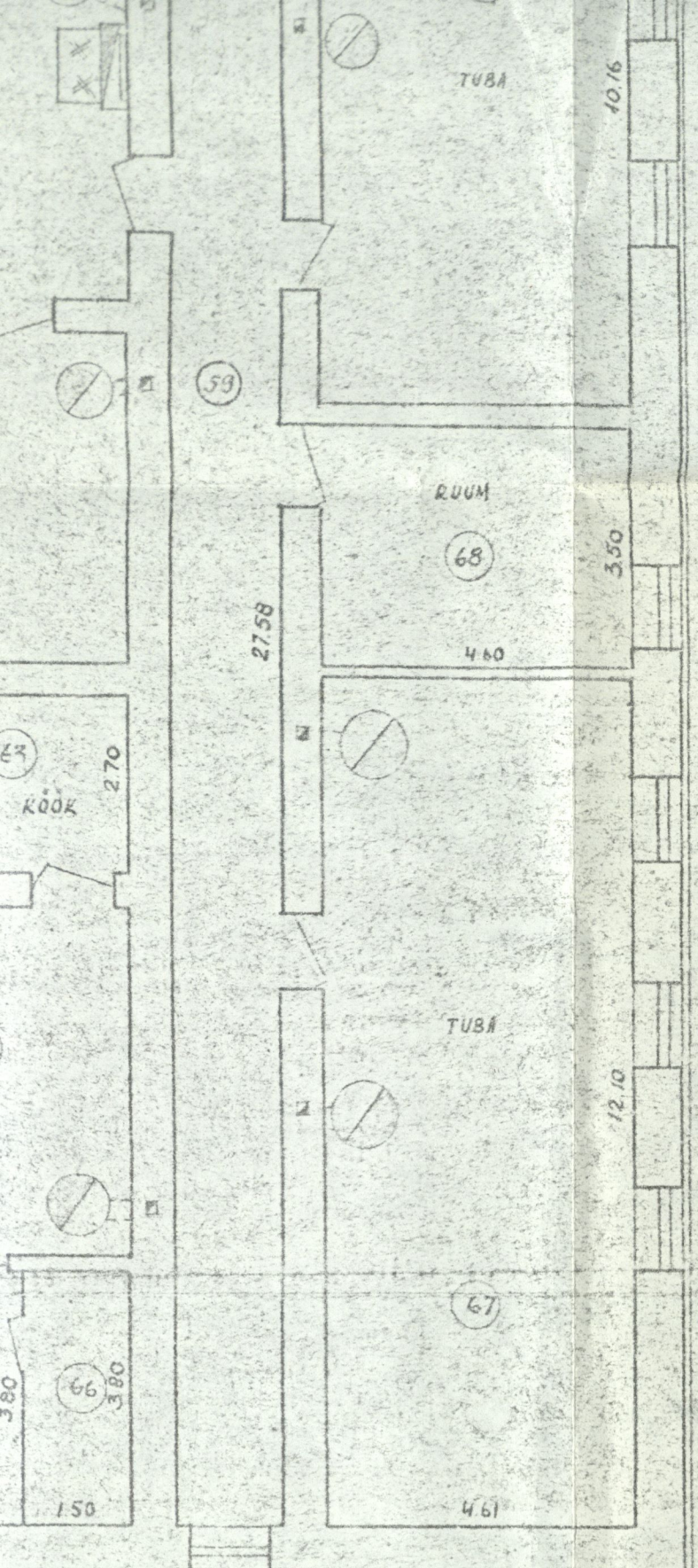
LÖIGE C-C

TÄLLIS + SISE-21
VALISKROHVI T.05

KELDRIKORRUS

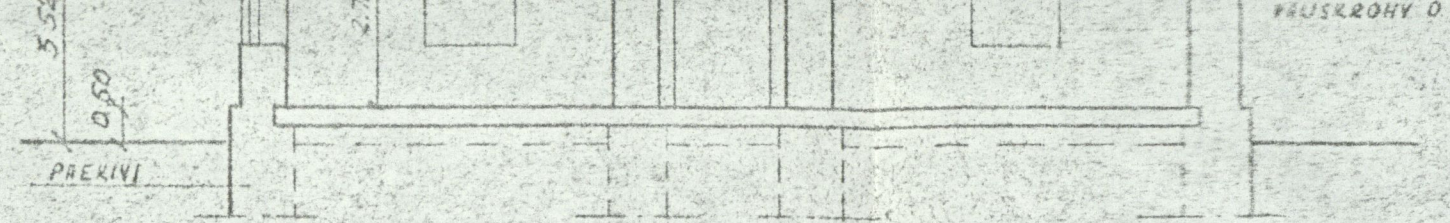
TUBA

RUUM

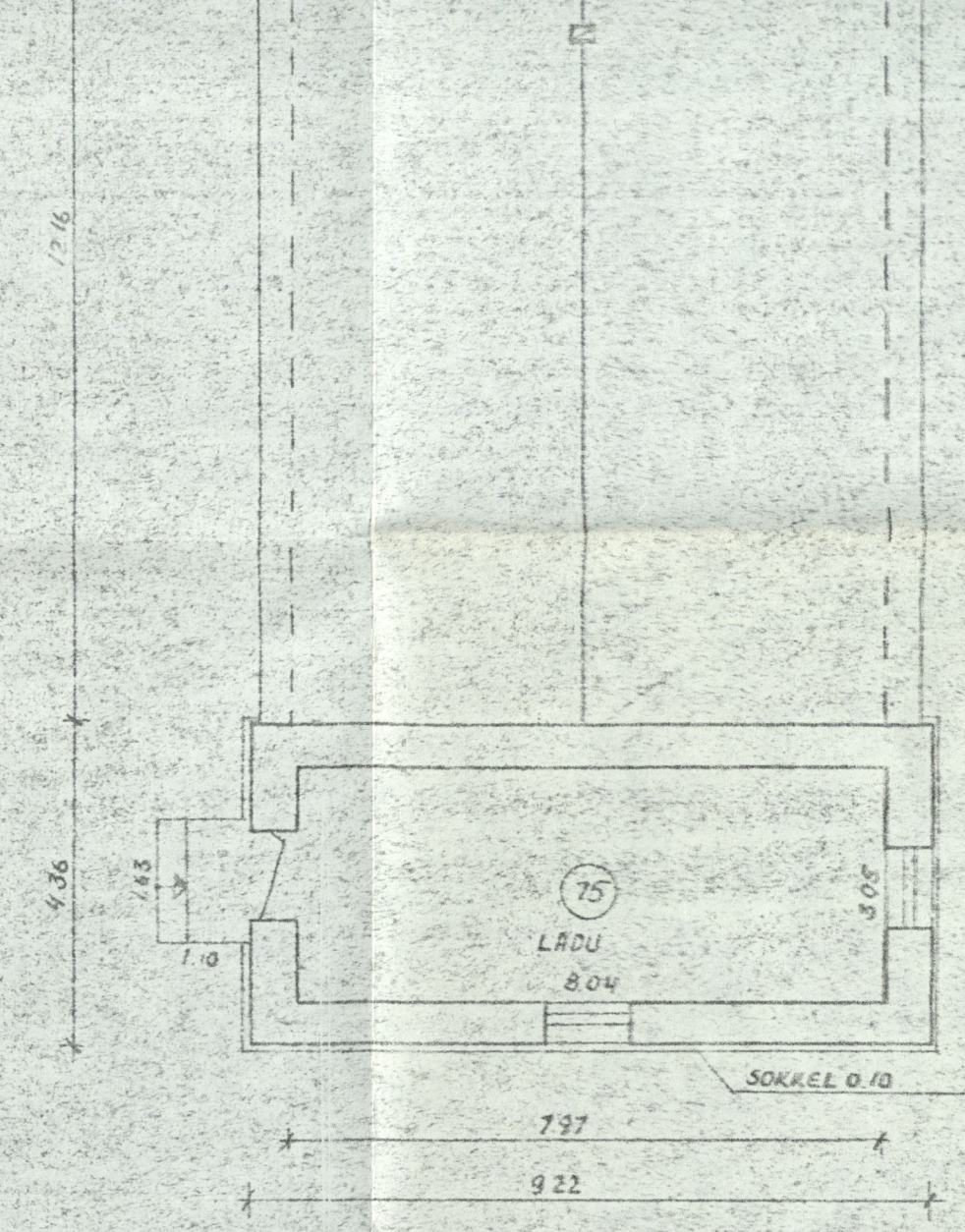
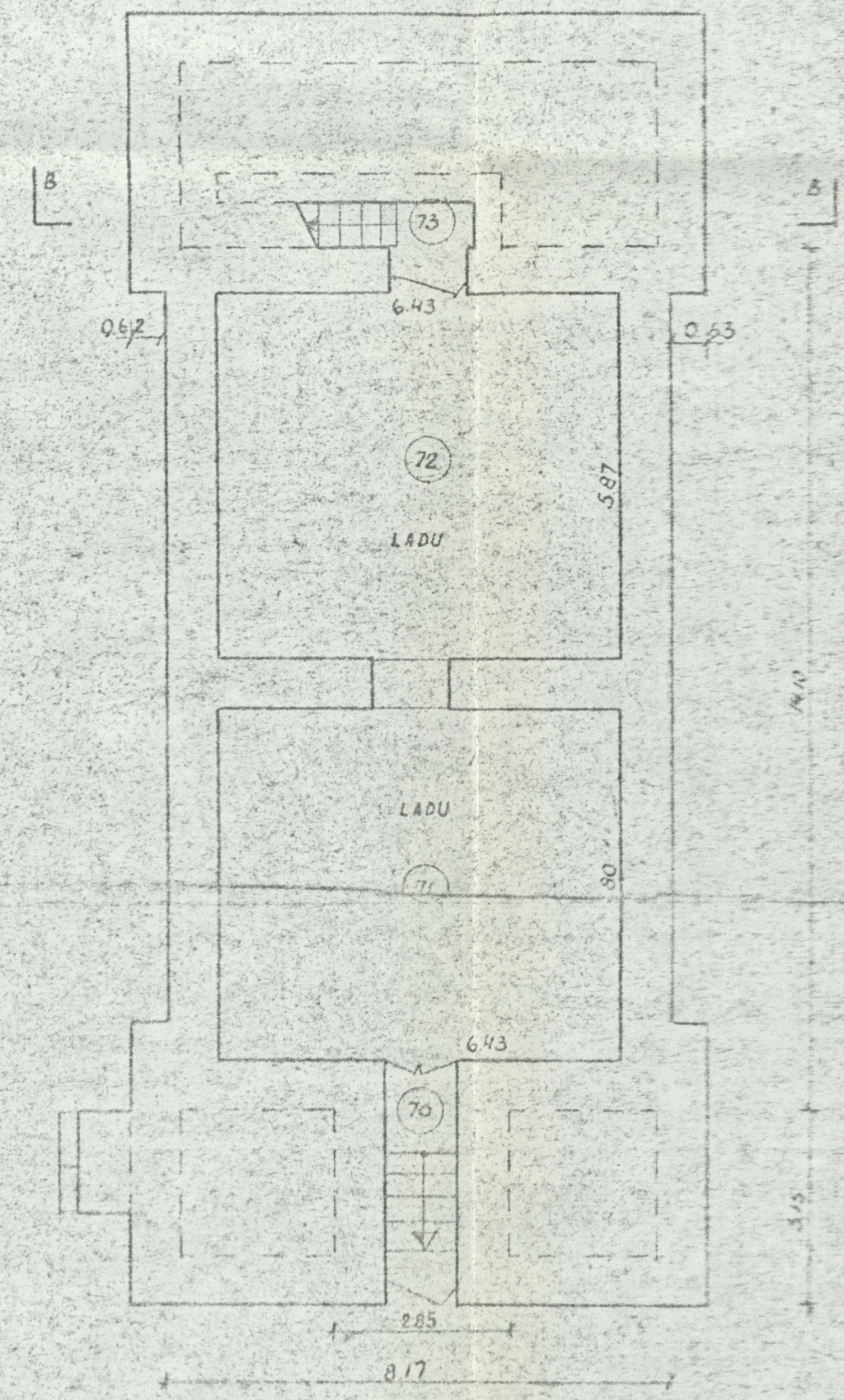
KÖÖK

TUBA

SOKKEL 0.11

KELDRIKORRUS

LÕIGE 0-C

